

3.3.2

HEI not provided any data in given data template. Kindly provide the following documents; 1)Cover page, content page and first page of the publication year wise. 2) Web-link of books year wise.

Response:-

Conference Papers/ Books scanned copies are attached.

Faculty Profile

1. Name:- AMOL MOKHARAJ BADOLE
2. Designation:- ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME) BOTANY
3. Date of Joining:- 10/11/2020
4. Qualification - MSC-BOTANY, SET

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
SET	SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY		QUALIFIED
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	BOTANY	CGPA - 8.06 I
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHE, BOT, ZOO	58.59 II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link
Aquatic plant diversity of lakes around gondia city, Maharashtra, India	Amol Badole, Ravindra Zode, Walay Tagade, Mahesh Kawale	Botany	Holistic approach to Environment	2021	1848-0071	https://doi.org/10.33765/thate.11.2.1

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

AQUATIC PLANT DIVERSITY OF LAKES AROUND GONDIA CITY, MAHARASHTRA, INDIA

Amol Badole*, Ravindra Zode**, Walay Tagade**, Mahesh Kawale*

* Dhote Bandhu Science College, Gondia, India

** Chhotabhai JaverBhai Patel Arts & Commerce College, Tirora, Gondia, India

corresponding author: Mahesh Kawale, e-mail: kawalemahesh@gmail.com

This work is licensed under a
Creative Commons Attribution 4.0
International License

Original scientific paper

Received: May 30th, 2020

Accepted: June 29th, 2020

HAE-1970

<https://doi.org/10.33765/thate.11.2.1>

ABSTRACT

Gondia is one of the centrally located districts of India. It is famous for its lakes and water bodies. These water bodies exhibit enormous diversity of plants according to geographical location, depth of water body, water regime, chemistry of water, soil and sediment characteristics. Very little work has been done so far on the flora of the water bodies of Gondia district. Therefore, a study has carried out to understand the aquatic plants diversity of selected 5 lakes around Gondia city. For this, well-planned surveys were carried out at selected sites frequently. During visits, data like habit, life span, local names, and life forms of all the plant species present in the water body were collected. During the study, 44 species of 37 genera belonging to 26 families have been recorded from selected sites. Most dominant family was Hydrocharitaceae with 4 genera and 4 species, followed by Asteraceae, Poaceae, Convolvulaceae and Potamogetonaceae with 3 species each. Jaccard and Sorenson similarity indexes showed that Lake I and Lake II have maximum similarity and highest diversity as compared to other sites. The present work revealed the database of aquatic plants in water bodies around Gondia, which will help in future work for the conservation, preservation and growth of the local biodiversity.

Keywords: aquatic plants, diversity, Gondia, Jaccard & Sorenson Similarity index, wetlands

INTRODUCTION

Gondia is a north-eastern border district of Maharashtra state, connected with Chhattisgarh on the eastern side and Madhya Pradesh towards Northern side. Geographically, it is in the centre of India and spread over the area of 5859 km², out of which 2833 km² are under forest cover. Gondia is important from the biodiversity point of view

as it is a site of two protected areas, i.e. Navegaon Bandh National Park and Nagzira Wildlife Sanctuary. Gondia is also famous for its lakes and ponds, therefore it is considered as the lakes district of Maharashtra. One well-known Navegaon Bandh lake with wetland is present in the district. Likewise, every village and town of this district has its own lake or water body. Restoration and recharge of water table is possible due to the lakes, thus the lakes

Self Attested
Amol
30

play an important role in our lives [1]. These water bodies or wetlands exhibit enormous diversity of plants according to geographical location, depth of water body, water regime, chemistry of water, soil and sediment characteristics [2]. Moreover, these water bodies are an integral component of the daily life activities of rural people for their survival, and hence these ecosystems are more vulnerable to eutrophication because of the anthropogenic activities [3]. All these things lead variation in the aquatic plant diversity of water body, which ultimately affects water retaining capacity of wetland day by day.

The researches on aquatic plants have started gaining importance, as they are part of biodiversity. Moreover, they are an important source of food, fodder, herbal medicine and domestic household materials for the people living in its vicinity. There are many aquatic plants which produce corms and rhizomes which are used for an edible purposes in many rural areas. They are also important components of lentic ecosystems. Various researchers have carried out surveys on such aquatic plants in different water bodies across India [4 - 6]. Aquatic plants provide food, oxygen, shelter and breeding place for aquatic animals and maintain the integral balance of the ecosystem [7, 8]. Studies on aquatic plants, especially their ecology, were few in number before 1960s [9]. But, thereafter several studies relating to aquatic and wetland flora have been carried out by many researchers throughout the world, including various parts of India [10 - 15].

Kumar and Chelak [12] studied macrophytic diversity in ponds of Dongargarh city of Chattisgarh and compared their observations with the study conducted earlier and concluded that macrophyte assemblages are changing and are dynamic in different ponds. Two RET (Rare, Endangered and Threatened) species viz. *Wolffia arrhiza* and *Lindernia anagallis* of Araceae and Scrophulariaceae family respectively were documented from Gadakharad lake by Dalasingh et al. [16]. Chen et al. [17] also reported that several hydrophyte families, which were not listed on the Red List of China, have been severely

threatened in Japan; they also suggested a comprehensive evaluation of the status of hydrophytes in China. It indicates that for conservation measures to be enacted, it is necessary to describe the actual status of aquatic species; however, the distribution data on aquatic macrophyte flora, which is the most basic information necessary for the threatened species, are relatively limited. For example, no floristic data have been obtained for more than 19 major and hundreds of minor lakes found in Gondia district. Hence, present study has been conducted to understand aquatic plant diversity of 5 selected water bodies of Gondia district.

EXPERIMENTAL

Study Site

Gondia district is situated at 80.1961⁰ E longitude and 21.4549⁰ N latitude. For the study of aquatic plants, 5 sites were selected around Gondia city and a survey was carried out during the months of July 2019 to February 2020. The selected lakes were Katangi kala (henceforth referred to as Lake I), Lohara (henceforth referred to as Lake II), Fulchur (henceforth referred to as Lake III), Pangdi (henceforth referred to as Lake IV), and Karanja (henceforth referred to as Lake V) (Table 1, Figure 1).

Table 1. Morphometric data of selected sites [18]

Lakes	Surface area, m ²	Max. depth, m	Mean depth, m	Retention time
I	22500	3.50	1.75	8 months
II	89031	3.05	2.00	8 months
III	50000	4.10	2.00	9 months
IV	729300	12.50	5.50	12 months
V	25100	5.49	3.20	12 months

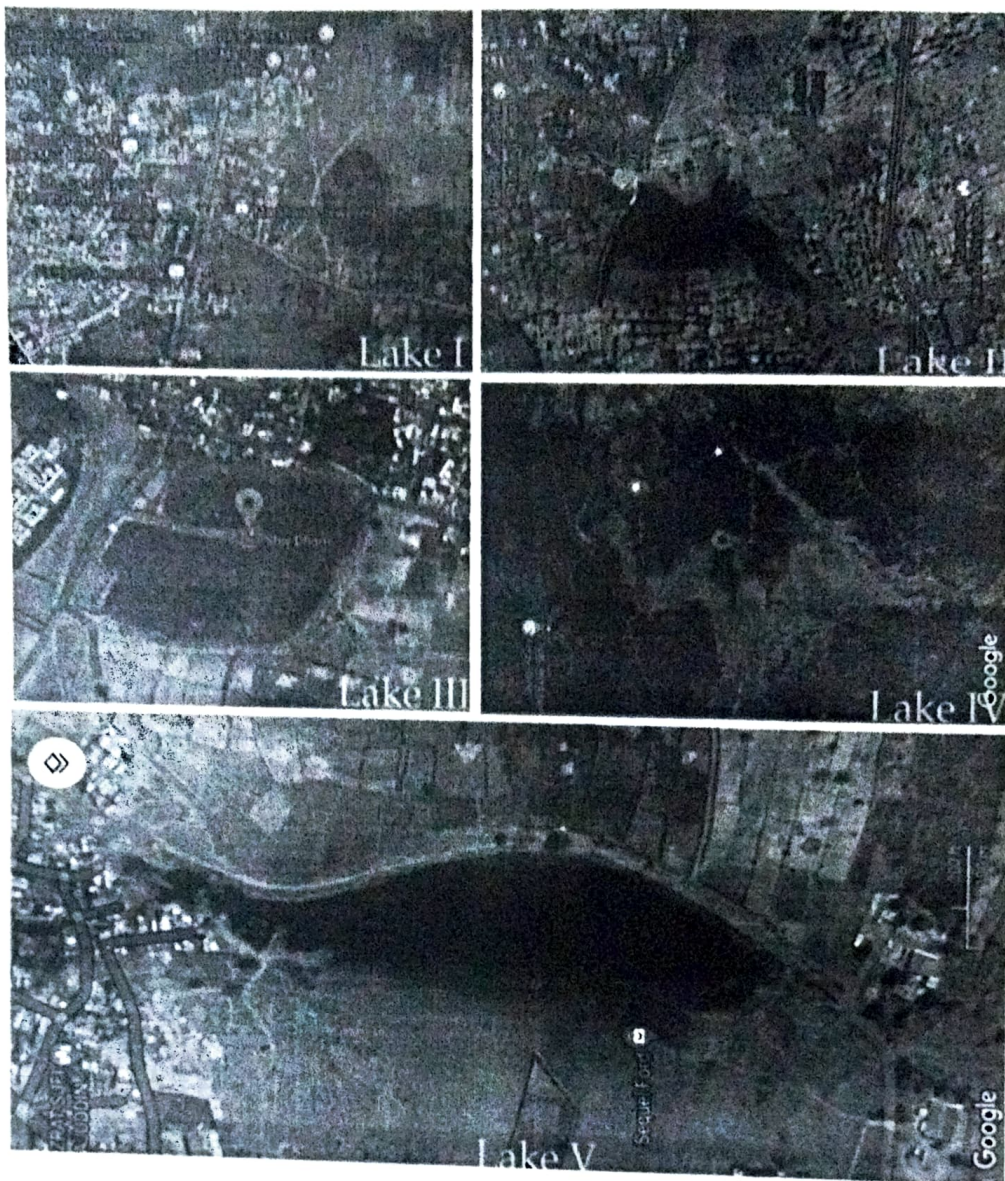

Figure 1. Satellite images of selected sites: Lake I [19], Lake II [20], Lake III [21], Lake IV [22] and Lake V [23]

Collection of aquatic plants

All these lakes were visited regularly during the period of survey and aquatic plants were collected and photographed. Collected plants were brought to the laboratory and identified there by using standard floras like Flora of Maharashtra state, Flora of Nagpur District, Flora of Kolhapur and Flora of Madhya Pradesh [24 - 27].

Analysis of collected data

From the collected species, data like habit, life span, local names gathered and tabulated for

analysis. Collected plants (uprooted or detached twig) pressed under newspaper for the herbarium preparation. These collected plants are classified on the basis of their habitat, family, morphological characters. They were also analysed according to the habit of life forms, i.e. whether they are free floating, emergent, submerged or rooted floating, etc. From the data of presence or absence of plants at different sites, Jaccard's similarity index (JSI) [28] was applied and analysed:

$$S_j = a / (a + b + c)$$

where is: S_j - Jaccard's similarity coefficient, a - number of species in both sites, b - number of species absent in A but present in B, c - number of species present in A but absent in B.

The above aquatic plant data was also analysed by Sorensen's similarity index (SSI) [29]. This measure is very much similar to Jaccard's measure:

$$S_s = 2a / (2a + b + c)$$

where is: S_s - Sorensen's similarity coefficient, a - number of species in both sites, b - number of species absent in A but present in B, c - number of species present in A but absent in B.

RESULTS AND DISCUSSION

A total 44 species of aquatic plants representing 37 genera belonging to 26 families have been recorded from the selected 5 sites. Out of these, 41 species of 34 genera covering 24 families were Angiosperm, 2 species of 2 genera representing 1 family were Algae and 1 species of 1 genera representing 1 family was Pteridophyte. Amongst the Angiosperm, 24 dicot species belong to 19 genera and 14 families and 17 monocot species belong to 15 genera and 10 families were found (Figure 2).

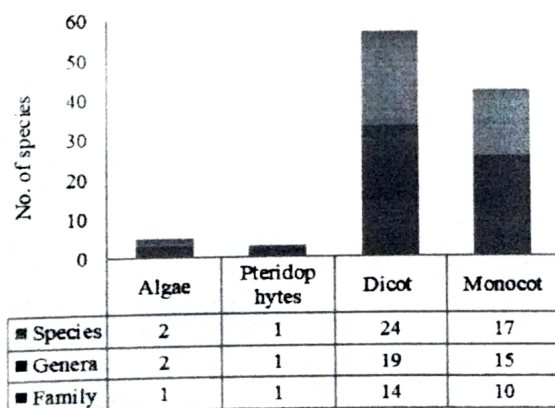

Figure 2. Distribution on the basis of plant types

During the study, 32 genera were represented with single species, 4 genera by 2 species each and 1 genera by 3 species (Table 2). Hydrocharitaceae were found to be the most observed family with 4 genera and 4 species, followed by Asteraceae, Poaceae, Convolvulaceae and Potamogetonaceae with 3 species each. Families like Amaranthaceae, Characeae, Lythraceae, Menyanthaceae, Onagraceae, and Scrophulariaceae were represented by 2 species each and all the remaining families were represented by 1 species only (Tables 2 and 3 and Figure 3). Lakshmanan and Gathi [4] also reported the dominance of Hydrocharitaceae, Poaceae along with Convolvulaceae family in selected wetlands of Tamilnadu.

Table 2. Categorization of families and genera according to number of species

Sr. No.	Categories	No. of families	Sr. No.	Categories	No. of genera
1	Families with 1 species	15	1	Genera with 1 species	32
2	Families with 2 species	6	2	Genera with 2 species	4
3	Families with 3 species	4	3	Genera with 3 species	1
4	Families with 4 species	1	4	Genera with 4 species	0

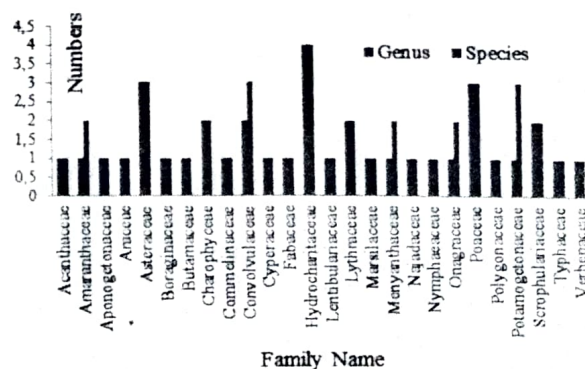

Figure 3. Family-wise distribution of genus and species

Table 3. Details of plants observed in the study

Sr No	Plant name	Family	Vernacular name	Habit	Life span
1	<i>Aeschynomene aspera</i>	Fabaceae	Laugauni	Emergent	Perennial
2	<i>Alternanthera pubescence</i>	Amaranthaceae	-	Emergent	Perennial
3	<i>Alternanthera sessilis</i>	Amaranthaceae	Kanchari	Emergent	Perennial
4	<i>Amanca barifera</i>	Lythraceae	Aginbuti	Emergent	Annual
5	<i>Aponogeton natans</i>	Aponogetonaceae	-	Rooted floating	Perennial
6	<i>Blyxa aubertii</i>	Hydrocharitaceae	-	Rooted floating	Annual
7	<i>Butomopsis lanceolata</i>	Butomaceae	-	Submerged	Annual
8	<i>Chara deliculata</i>	Characeae	-	Submerged	Annual
9	<i>Commelina benghalensis</i>	Commelinaceae	Kena	Emergent	Perennial
10	<i>Eclipta prostrata</i>	Asteraceae	Bhringraj	Emergent	Annual
11	<i>Elytrophorus spicatus</i>	Poaceae	Janglirala	Emergent	Annual
12	<i>Evolvulus nummularius</i>	Convolvulaceae	Nimulvel	Emergent	Perennial
13	<i>Gnaphalium polycaulon</i>	Asteraceae	-	Emergent	Annual
14	<i>Grangea maderaspatana</i>	Asteraceae	Godri	Emergent	Annual
15	<i>Heliotropium indicum</i>	Boraginaceae	Burundi	Emergent	Annual
16	<i>Hydrila verticillata</i>	Hydrocharitaceae	Seval	Submerged	Perennial
17	<i>Hygrophila auriculata</i>	Acanthaceae	Talimkhana	Emergent	Annual
18	<i>Ipomoea aquatica</i>	Convolvulaceae	Panivel bhaji	Rooted floating	Perennial
19	<i>Ipomoea fistula</i>	Convolvulaceae	Besharam	Emergent	Perennial
20	<i>Limnophila heterophylla</i>	Scrophulariaceae	Ambuli	Emergent	Annual
21	<i>Ludwigia ascendence</i>	Onagraceae	Kavkula	Rooted floating	Annual
22	<i>Ludwigia parviflora</i>	Onagraceae	Pan-lavang	Emergent	Annual
23	<i>Marsilea quadrifolia</i>	Marsiliaceae	Caupatia	Rooted floating	Annual
24	<i>Najas graminea</i>	Najadaceae	-	Submerged	Annual
25	<i>Nitella gracillis</i>	Characeae	-	Submerged	Annual
26	<i>Nymphaea nauchali</i>	Nymphaeaceae	Kamal	Rooted floating	Perennial
27	<i>Nymphaea sp.</i>	Nymphaeaceae	-	Free floating	Annual
28	<i>Nymphoides hydrophylla</i>	Menyanthaceae	Kamali	Free floating	Annual
29	<i>Nymphoides indicum</i>	Menyanthaceae	Kumudini	Free floating	Perennial
30	<i>Oryza sp.</i>	Poaceae	Dev tandul	Rooted floating	Annual
31	<i>Ottelia alismoidis</i>	Hydrocharitaceae	-	Submerged	Annual
32	<i>Phyla nodiflora</i>	Verbenaceae	Jaipimpri	Emergent	Perennial
33	<i>Pistia striototes</i>	Araceae	PanKumbhi	Free floating	Perennial
34	<i>Polygonum glybrium</i>	Polygonaceae	Gulabi Godhri	Emergent	Annual
35	<i>Potamogeton crispus</i>	Potamogetonaceae	Sawal	Submerged	Perennial
36	<i>Potamogeton natans</i>	Potamogetonaceae	-	Rooted floating	Annual
37	<i>Potamogeton sp.</i>	Potamogetonaceae	-	Rooted floating	Annual
38	<i>Rotala fimbriata</i>	Lythraceae	-	Emergent	Annual
39	<i>Sacciolepis interrupta</i>	Poaceae	-	Rooted floating	Perennial
40	<i>Schenoplectus sp.</i>	Cyperaceae	Gad	Emergent	Annual
41	<i>Striga densifera</i>	Scrophulariaceae	Agya	Emergent	Annual
42	<i>Typha angustifolia</i>	Typhaceae	Pan-kanis	Emergent	Perennial
43	<i>Utricularia reticulata</i>	Lentibulariaceae	Nili Papni	Submerged	Annual
44	<i>Vallisneria spiralis</i>	Hydrocharitaceae	Seval	Submerged	Perennial

The plant diversity is a strong bio-indicator for lake ecosystems differed in types and response [30]. The aquatic plant species diversity of 5 lakes was found to be healthy as *Pistia striototes* was the only invasive alien plant found there. Lake II had the highest number of species (35 spp.), followed by Lake III (28 spp.), Lake I (22 spp.), Lake V (20 spp.) and Lake IV (15 spp.). A total of 35 aquatic plant species (80 % of the total recorded species) were confined only to Lake II, out of the 5

lakes. On the other hand, Lake IV and V had the lowest number of confined species (Figure 4).

It has been observed by Kohtaroh et al. [10] that floristic diversity of any pond depends upon some factors like size, depth or shallowness of the water body, sediment deposition, seed sources, as well as the recent history of the water body regarding any type of excavation. Boyra and Patralekh [31] also

reported that aquatic plants occur mainly in the shallow regions of lakes, ponds or any water body. In the present study, a clear pattern is observed, in which the plant species coverage increased when the depth of lake decreased. It indicates that aquatic plant diversity of Lake IV (15 plant species) is negatively correlated with the lake surface area and depth, whereas Lake II (35 plant species) showed positive correlation with the lake surface area and depth as compared to rest of the lakes (Tables 1 and 4 and Figure 4). Different areas of a lake can have water depths variation because of the diverse topography of the lake bottom. Depth plays a very important role in the growth of aquatic plants, as the factors like water transparency, water temperature, availability of light, and light regime have effect on it [32]. Changes in all of these factors can affect the growth and distribution of submerged plants and structure of communities [33]. There are many reports which showed effects of water depth on the growth of the submerged species *Myriophyllum spicatum* [34, 35], *Potamogeton pectinatus* [36], *Potamogeton maackianus* and *Potamogeton malaianus* [37, 38] and on the community composition of the submerged macrophytes [39].

III during certain periods of the year which may increase the plant diversity. This result is in accordance with hypothesis concerning the role of disturbances and productivity in biodiversity [40, 41]. In addition to these, some anthropogenic activities, like fishing, could also be the reason behind variation in aquatic plant diversity in selected lakes. Fishing is carried out in Lake IV and V in most of the part of year which is not found in Lake I, II and III.

Plant species like *Ipomoea fistula*, *Nitella gracillis*, *Evolvulus nummularius*, *Hygrophila auriculata*, *Grangea maderaspatana*, *Ludvigia parviflora* and *Alternanthera sessilis* were observed in all 5 sites. However, species like *Nymphoides indicum*, *Potamogeton crispus*, *Blyxa aubertii*, *Butomopsis lanceolate*, *Striga densifera*, *Limnophila heterophylla* and *Polygonum glybrum* were only found at Lake II. Similarly, plants like *Pistia strtiotes*, *Commelina benghalensis* and *Najas graminea* were found absent in all other lakes except Lake III. *Elytrophorus spicatus* belonging to Poaceae family was found only in Lake IV, even though this site has least plant diversity as compared to other lakes (Table 4).

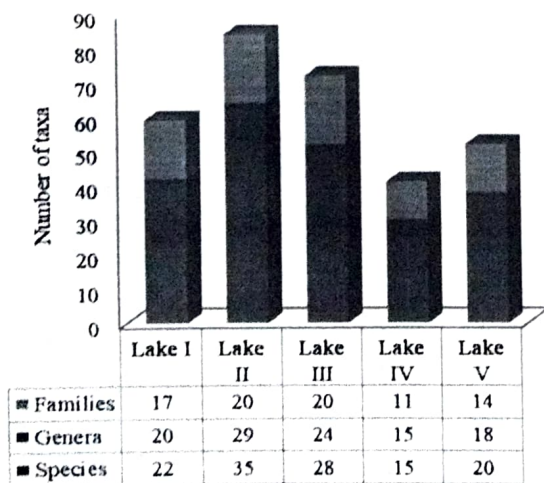

Figure 4. Sitewise distribution of taxa

Lake I, II and III are seasonal i.e. they carry water for 8 - 9 months of a year, while Lake IV and V store water throughout year (Table 1). Hence, grazing by domestic cows and buffaloes are observed around Lake I, II and

Significant phyto-social association had been recorded among the different aquatic plants of studied lakes, like *Vallisneria spiralis* was always found in association with *Chara deliculata*. Wherever *Ludvigia parviflora* was found, *Alternanthera sessilis* was also observed nearby. Similarly, *Nymphoides hydrophylla* and *Potamogeton natans*, *Ludvigia ascendece* and *Ipomoea aquatic*, *Nymphaea nauchali* and *Nymphoides hydrophylla*, *Otelia alismoidis* and *Potamogeton natans*, *Hygrophila auriculata* and *Alternanthera pubescence* were also found together in some lakes (Table 4, Figure 5). Zervas et al. [42] studied phytosociological aspect of aquatic vegetation at Greece in large scale and observed many plant associations with *Phyla nodiflora*, *Phragmites australis*, *Lemna minor* etc.

Table 4. Sitewise distribution of aquatic plants

Sr. No.	Plant name	Lake I	Lake II	Lake III	Lake IV	Lake V	Frequency	Different pairs possible among the plant sp.
1	<i>Aeschynomene aspera</i>	+	+	+	-	-	3	K+L, L+F, K+F
2	<i>Alternanthera pubescence</i>	+	+	+	-	+	4	K+L, L+F, F+Z, K+Z
3	<i>Alternanthera sessilis</i>	+	+	+	+	+	5	K+L, L+F, F+P, P+Z, K+Z
4	<i>Ammania bacifera</i>	+	+	-	+	-	3	K+L, L+P, K+P
5	<i>Aponogeton natans</i>	-	-	+	-	-	1	F
6	<i>Blyxa aubertii</i>	-	+	-	-	-	1	L
7	<i>Butomopsis lanceolata</i>	-	+	-	-	-	1	L
8	<i>Chara deliculata</i>	-	+	+	-	+	3	L+F, F+Z, L+Z
9	<i>Commelina benghalensis</i>	-	-	+	-	-	1	F
10	<i>Eclipta prostrata</i>	+	+	+	+	-	4	K+L, L+F, F+P, K+P
11	<i>Elytrophorus spicatus</i>	-	-	-	+	-	1	P
12	<i>Evolvulus nummularius</i>	+	+	+	+	+	5	K+L, L+F, F+P, P+Z, K+Z
13	<i>Gnaphalium polycaulon</i>	+	+	-	+	+	4	K+L, L+P, P+Z, K+Z
14	<i>Grangea maderaspatana</i>	+	+	+	+	+	5	K+L, L+F, F+P, P+Z, K+Z
15	<i>Heliotropium indicum</i>	+	+	-	+	-	3	K+L, L+P, K+P
16	<i>Hydrila verticillata</i>	-	+	-	-	+	2	L+Z
17	<i>Hygrophila auriculata</i>	+	+	+	+	+	5	K+L, L+F, F+P, P+Z, K+Z
18	<i>Ipomoea aquatica</i>	+	+	+	-	+	4	K+L, L+F, F+Z, K+Z
19	<i>Ipomoea fistula</i>	+	+	+	+	+	5	K+L, L+F, F+P, P+Z, K+Z
20	<i>Limnophila heterophylla</i>	-	+	-	-	-	1	L
21	<i>Ludvigia ascendence</i>	-	+	+	-	-	2	L+F
22	<i>Ludvigia parviflora</i>	+	+	+	+	+	5	K+L, L+F, F+P, P+Z, K+Z
23	<i>Marsilea quadrifolia</i>	+	+	+	-	+	4	K+L, L+F, F+Z, K+Z
24	<i>Najas graminea</i>	-	-	+	-	-	1	F
25	<i>Nitella gracillis</i>	+	+	+	+	+	5	K+L, L+F, F+P, P+Z, K+Z
26	<i>Nymphaea nauchali</i>	+	+	+	-	-	3	K+L, L+F, K+F
27	<i>Nymphea sp.</i>	-	-	+	-	+	2	F+Z
28	<i>Nymphoides hydrophylla</i>	+	+	+	-	+	4	K+L, L+F, F+Z, K+Z
29	<i>Nymphoides indicum</i>	-	+	-	-	-	1	L
30	<i>Oryza sp.</i>	-	+	+	-	-	2	L+F
31	<i>Otelia alismoidis</i>	-	+	+	-	-	2	L+F
32	<i>Phyla nodiflora</i>	+	-	+	+	+	4	K+F, F+P, P+Z, K+Z
33	<i>Pistia strtiotes</i>	-	-	+	-	-	1	F
34	<i>Polygonum glybrum</i>	-	+	-	-	-	1	L
35	<i>Potamogeton crispus</i>	-	+	-	-	-	1	L
36	<i>Potamogeton natans</i>	-	+	+	-	-	2	L+F
37	<i>Potamogeton sp.</i>	+	+	-	-	-	2	K+L
38	<i>Rotala fimbriata</i>	-	-	-	+	+	2	P+Z
39	<i>Sacciolepis intrupta</i>	+	+	-	-	-	2	K+L
40	<i>Schenoplectus sp.</i>	+	+	-	-	+	3	K+L, L+Z, K+Z
41	<i>Striga densifera</i>	-	+	-	-	-	1	L
42	<i>Typha angustifolia</i>	-	-	+	+	+	3	F+P, P+Z, F+Z
43	<i>Utricularia reticulata</i>	+	+	+	-	-	3	K+L, L+F, K+F
44	<i>Vallisneria spiralis</i>	-	+	+	-	+	3	L+F, F+Z, L+Z

K - Lake I, L - Lake II, F - Lake III, P - Lake IV and Z - Lake V

Badole et al.
The sites Lake III and V show but they are The l...

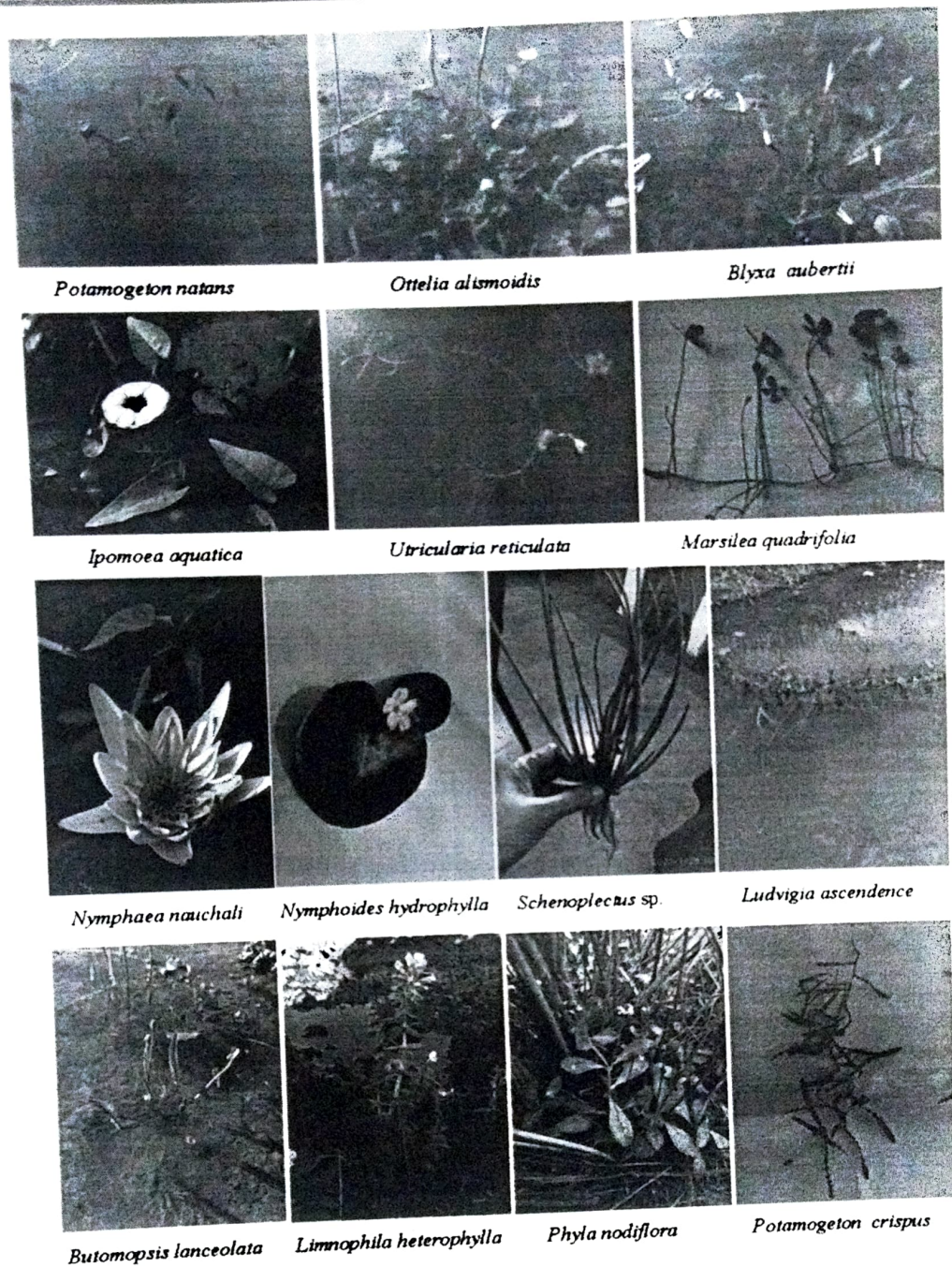

Figure 5. Some plants recorded from selected 5 sites

The inconsistent water depth of the lakes leads to the growth of various species in a specified micro habitat. The collected aquatic plants of these lakes can be classified into different micro-habit groups [43]. Among the total collected plants, 21 (48 %) species belong to the emergent type followed by 11 (25 %) species of the rooted floating type, 8 (18 %) species of the rooted-submerged, and 4 (9 %) species of the free floating type. If observed based on the distribution by lakes, the

emergent plants were equally distributed in all lakes, however, the rooted floating and free floating plants were found in negligible numbers in Lake IV and V which are deeper than the other lakes. Submerged plants were also observed in similar numbers in all the lakes (Table 1, Figure 6).

As per the Jaccard's similarity index, Lake I and II have maximum similarity (0.58 %) and highest diversity as compared to other sites.

The sites Lake I and V, Lake II and III, Lake III and V showed equal similarity (0.50 %), but they are less diverse than Lake I and II. The lowest similarity index was observed in Lake II and IV (0.28 %) and Lake III and IV (0.30 %), indicating lesser diversity. Sorenson's similarity index has also given the same observation that Lake I and Lake II have more similarity (0.73 %) and higher diversity, while Lake II and Lake IV indicated low similarity (0.44 %) and less diversity. As per Sorenson's coefficient, lake combinations like I and III, I and IV, II and III, II and V, III and V, IV and V showed similarity index in the range between 0.60 to 0.66 % (Tables 5, 6 and 7).

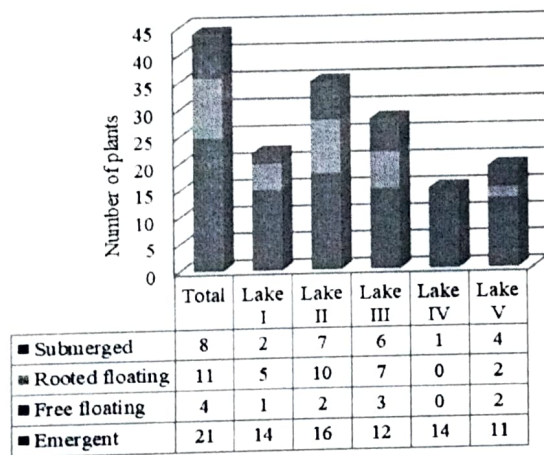

Figure 6. Lakewise distribution of plant types

Table 5. Location wise distribution of aquatic plants

Lake					
Lake I					
Lake II					
Lake III					
Lake IV					
Lake V					
Lakes	Lake I	Lake II	Lake III	Lake IV	Lake V

Table 6. Use of Jaccard's coefficient to find similarity, %

I					
II	21/21+14+1 = 0.58				
III	16/16+12+6 = 0.47	21/21+7+14 = 0.50			
IV	12/12+3+10 = 0.48	11/11+4+24 = 0.28	10/10+5+18 = 0.30		
V	14/14+6+8 = 0.50	16/16+4+17 = 0.43	16/16+4+12 = 0.50	11/11+9+4 = 0.45	
Lakes	Lake I	Lake II	Lake III	Lake IV	Lake V

Table 7. Use of Sorenson's coefficient to find similarity, %

I					
II	2(21)/2(21) +14+1 = 0.73				
III	2(16)/2(16) +12+6 = 0.64	2(21)/2(21) +7+14 = 0.66			
IV	2(12)/2(12) +3+10 = 0.64	2(11)/2(11) +4+24 = 0.44	2(10)/2(10) +5+18 = 0.46		
V	2(14)/2(14) +6+8 = 0.66	2(16)/2(16) +4+17 = 0.60	2(16)/2(16) +4+12 = 0.66	2(11)/2(11) +9+4 = 0.62	
Lakes	Lake I	Lake II	Lake III	Lake IV	Lake V

CONCLUSION

The present work revealed the database of aquatic plants in water bodies around Gondia city which will act as authentic baseline documentation useful for further exploration and conservational studies of the local biodiversity. The vegetation of selected lakes is very interesting and diverse. The total of 44 species of aquatic plants representing 37 genera belonging to 26 families have been recorded. The present research work focuses on the floristic diversity and phytosociological association of the selected lakes. These lakes are good habitats, as there is no excessive growth of any invasive species. The present study also emphasized the influence of morphometric factors, like depth, on aquatic plant diversity. This kind of information is definitely essential for the establishment of truly sustainable management plan for these lakes. It is concluded that the floristic survey and constant monitoring of aquatic and semi-aquatic bodies are the need of the hour in order

to save the aquatic flora and to maintain the wild progenitors of the wetland plants.

REFERENCES

- [1] D.N. Aher, V.D. Kele, K.D. Malwade, M.D. Shelke, Lake Water Quality Indexing to Identify Suitable Sites For Household Utility: A Case Study Jambhulwadi Lake; Pune (MS), International Journal of Engineering Research and Applications 6(2016) 5, 16-21.
- [2] N. Bassi, M.K. Dinesh, A. Sharma, P. Pardha-Saradhi, Status of wetlands in India: A review of extent, ecosystem benefits, threats & management strategies, Journal of Hydrology: Regional Studies 2(2014), 1-19.
- [3] R. Xia, Y. Zhang, A. Critto, J. Wu, J. Fan, Z. Zheng, Y. Zhang, The Potential Impacts of Climate Change Factors on Freshwater Eutrophication: Implications for Research and Countermeasures of Water Management in China, Sustainability 8(2016) 3, 229.
- [4] B. Tasleem, Study of hydrophytes of Narsarha Talab of Shahdol District Madhya Pradesh India, International Journal of Biology Research 1(2016) 3, 30-32.
- [5] S. Subhadhrshini, S.K. Nayak, K.B. Satapathy, Study of Floral diversity with special reference to Hydrophytes in Bhubaneswar and its adjoining areas, Odisha, India, International Research Journal of Biological Sciences 5(2016) 9, 1-7.
- [6] R. Lakshmanan, S.A. Gathi, Hydrophytes of Selected wetlands of Tirunelveli district TamilNadu, India, International Journal of Fisheries and Aquatic Research 3(2018) 4, 45-49.
- [7] A.A. Agostinho, F.M. Pelicice, A.C. Petry, L.C. Gomes, H.F. Júlio Jr., Fish diversity in the upper Parana River Basin: Habitats, fisheries, management and conservation, Aquatic Ecosystem Health and Management 10(2007) 2, 174-186.
- [8] H.J. Theel, E.D. Dibble, An experimental simulation of an exotic aquatic macrophyte invasive and its influence on foraging behavior of bluegill, Journal of Freshwater Ecology 23(2008) 1, 79-89.
- [9] S.M. Thomaz, F.A. Esteves, K.J. Murphy, A.M. dos Santos, A. Caliman, R.D. Guariento, Aquatic macrophytes in the tropics: ecology of populations and communities impacts of invasions and use by man, Tropical Biology and conservation Management, Vol. IV, 2008.
- [10] K. Shutoh, T. Yamanouchi, S. Kato, H. Yamagishi, Y. Ueno, S. Hiramatsu, J. Nishihiro, T. Shiga, The aquatic macrophyte flora of a small pond revealing high species richness in the Aomori Prefecture, Japan, Journal of Asia-Pacific Biodiversity 12(2019), 448-458.
- [11] U. Deka, S.K. Sarma, Present status of aquatic macrophytes of the wetlands of Nalbari district of Assam, India, Asian Journal of Plant Science and Research 4(2014) 3, 67-75.
- [12] S. Kumar, E.P. Chelak, Survey of Macrophytic Diversity in different ponds of Dongargarh city of Chhattisgarh, Journal of Environmental Science, Toxicology & Food Technology 1(2015) 1, 57-59.
- [13] P. Sharma, H.S. Dwivedi, Diversity of Aquatic Macrophytes of Govardhan Sagar water body at Ujjain (MP) India, International Journal Advance Research in Biological Sciences 3(2016) 8, 89-93.
- [14] H. Saini, N. Kumar, Assessment and Identification of Aquatic Diversity of Wetlands of Yamuna Nagar District, Haryana, India, International Journal Life Sciences Scientific Research 3(2017) 4, 1253-1261.
- [15] N.M. Dongarwar, U. Thakur, A. Fulzele, N. Labhane, Diversity of wetland plants from Umrer Tahsil of Nagpur District - A preliminary study, Journal of Science Information sp. issue 3(2012), 132-135.
- [16] B.K. Dalasingh, S. Parida, D. Bhattacharyay, G. Mahalik, Diversified Hydrophytes in Different Aquatic

- Habitats of Puri District, Odisha, India, *Advances in Zoology and Botany* 7(2019) 3, 53-60.
- [17] Y. Chen, J. Chen, T. Lei, A comparative study on endangered seed plant species between China and Japan, *Biodiversity Science* 16(2008) 3, 255.
- [18] Anonymous, Report of Irrigation department on waterbodies of Gondia district submitted to Government of Maharashtra, 2018.
- [19] <https://www.google.co.in/maps/@21.4835538,80.2085976,966m/data=!3m1!1e3?hl=en&authuser=0>, Accessed: March 11, 2020.
- [20] <https://www.google.co.in/maps/@21.5219616,80.1447732,1671m/data=!3m1!1e3?hl=en&authuser=0>, Accessed: March 11, 2020.
- [21] <https://www.google.co.in/maps/@21.4356449,80.2025418,591m/data=!3m1!1e3?hl=en&authuser=0>, Accessed: March 11, 2020.
- [22] <https://www.google.co.in/maps/@21.4116433,80.1054907,2365m/data=!3m1!1e3?hl=en&authuser=0>, Accessed: March 11, 2020.
- [23] <https://www.google.co.in/maps/@21.4298106,80.1951826,703m/data=!3m1!1e3?hl=en&authuser=0>, Accessed: March 11, 2020.
- [24] N.P. Singh, S. Karthikeyan, Flora of Maharashtra state: Dicotyledons, Vol. I, Botanical Survey of India, Howrah, Calcutta, India, 2000.
- [25] N.R. Ugemuge, Flora of Nagpur district, Shree Publication, Nagpur, India, 1986.
- [26] S.R. Yadav, M.M. Sardesai, Flora of Kolhapur district, Shivaji University Kolhapur, India, 2002.
- [27] N.P. Singh, K.K. Khanna, V. Mudgal, R.D. Dixit, Flora of Madhya Pradesh Botanical Survey of India, Howrah, Calcutta, India, 2001.
- [28] P. Jaccard, The distribution of flora in the alpine zone, *New Phytologist* 11(1912) 2, 37-50.
- [29] T. Sorensen, A method of establishing groups of equal amplitude in plant sociology based on similarity of species content, *Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Biologiske Skrifter* 5(1948), 1-34.
- [30] C.M. Lorenz, B.A. Markert, A.M. Breure, G.H. Zechmeister, Bioindicators for ecosystem management with special reference to freshwater system, in: B.A. Markert, A.M. Breure, G.H. Zechmeister (eds), *Bio-indicators & Bio monitors: principles concepts & applications*, Elsevier, Amsterdam, 2003, 123-152.
- [31] S. Boyra, L.N. Patralek, Diversity of Hydrophytes of Sen Pokhar of Nonihat, Dumka, *The Biobrio: An International Quarterly Journal of Life Sciences* 3(2016) 3&4, 201-204.
- [32] M.M. Azzella, R. Bolpagni, A. Oggioni, Preliminary evaluation of lake morphometric traits influence on the maximum colonization depth of aquatic plants, *Journal of Limnology* 73(2014) 2, 400-406
- [33] K.M. Wantzen, K.O. Rothhaupt, M. Mortl, Ecological effects of water-level fluctuations in lakes: an urgent issue, *Hydrobiologia* 613(2008), 1-4.
- [34] J.A. Strand, S.E.B. Weisner, Morphological plastic responses to water depth and wave exposure in an aquatic plant (*Myriophyllum spicatum*), *Journal of Ecology* 89(2001), 166-175.
- [35] G.R. Zhu, W. Li, M. Zhang, Adaptation of submerged macrophytes to both water depth and flood intensity as revealed by their mechanical resistance, *Hydrobiologia* 696(2012), 77-93.
- [36] T. Bucak, E.C.E. Saraoğlu, E.E. Levli, The influence of water level on macrophyte growth and trophic interactions in eutrophic mediterranean shallow lakes: a mesocosm experiment with and without fish, *Freshwater Biology* 57(2012), 1631-1642.
- [37] H. Fu, G.X. Yuan, T. Cao, An alternative mechanism for shade adaptation: implication of allometric responses of three submersed macrophytes to water depth, *Ecological Research* 27(2012), 1087-1094.
- [38] G.R. Zhu, W. Li, M. Zhang, Adaptation of submerged macrophytes to both water depth and flood intensity as revealed by

- their mechanical resistance,
Hydrobiologia 696(2012), 77-93.
- [39] B.L. Dong, B.Q. Qin, G. Gao, Submerged macrophyte communities and the controlling factors in large, shallow lake Taihu (China): sediment distribution and water depth, *Journal of Great Lakes Research* 40(2014), 646-655.
- [40] W.P. Sousa, The role of disturbance in natural communities, *Annual Reviews of Ecology and Systematics* 15(1984), 353-391.
- [41] M.M. Pollock, R.J. Naiman, T.A. Hanley, Plant species richness in riparian wetlands - a test of biodiversity theory, *Ecology* 79(1998), 94-105.
- [42] D. Zervas, I. Tsiripidis, E. Bergmeier, V. Tsiaoussi, A phytosociological survey of aquatic vegetation in the main freshwater lakes of Greece, *Vegetation Classification & Survey* 1(2020), 53-75.
- [43] R.F. Daubenmire, *Plant and Environment*. John Wiley and Sons, New York, 1947.

Faculty Profile

1. Name:- ANILKUMAR HANUMANDAS GUPTA
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (POLITICAL SCIENCE) AND ASSISTANT PROFESSOR(FULL TIME)
3. Date of Joining:- CHB 05/10/2017 (SESSION-2017-18), 01/12/2018 (SESSION- 2018-19) IN POLITICAL SCIENCE AND 22/12/2018 SOCIOLOGY (FULL TIME)
4. Qualification - M.A. POLITICAL SCIENCE AND M.A. SOCIOLOGY - NET,SET

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
NET	UGC/NE TESTING BUREAU	SOCIOLOGY	2-Jan-18
SET	SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY	SOCIOLOGY	24-May-18
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	SOCIOLOGY	55.89 - II
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	POLITICAL SCIENCE	56.62 - II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, HIN, HLT, POL, HIST	49.73 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link
महिला सक्षमिकरण	Pro. Anilkumar Hanumandas Gupta	Sociology	महिला सक्षमिकरण	Sep-20	ISSN 2277-5730	<u>Impact Factor: 6.399</u> <u>(www.sjifactor.com)</u>

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume - IX Issue - III, July - September - 2020

ISSN 2277 - 5730

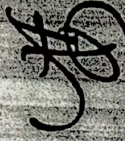
Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्र. अनिलकुमार हनुमानदास गुप्ता

In a Recognition of the Publication of the Paper Titled

महिला सक्षमिकरण

ISO 9001:2008 QMS
ISBN/ISSN

Editor - Vinay S. Harole

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004

Mob. No: 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,

ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Faculty Profile

1. Name:- ASHUTOSH SHANKARLAL NAGPURE
2. Designation:- ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME) PHYSICS
3. Date of Joining:- 01/10/2021
4. Qualification - MSC-PHYSICS

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
SET	SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY	PHYSICS	QUALIFIED
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	PHYSICS	CGPA - 8.03 I
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	PHY, MATH, COM-SCI.	70.93 I

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- BARKHA SUKHDEV DONGRE
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (HINDI)
3. Date of Joining:- 05/10/2017 (SESSION-2017-18), 01/12/2018 (SESSION- 2018-19)
4. Qualification- M.A. HINDI- SET

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
SET	SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY	HINDI	7-Sep-16
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	HINDI	57.63 - II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, HIN, HLT, GEO, SOC	49.4 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- DEEPAKKU MAR BHEJANLAL BISEN
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (GEOGRAPHY)
3. Date of Joining:- 016/09/2019 (SESSION- 2019-20), 01/07/2020 (SESSION- 2020-21), 01/07/2021 (SESSION- 2021-22)
4. Qualification - M.A. GEOGRAPHY

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	GEOGRAPHY	56.625 II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, HIN,HLT, POL GEO	49.13 - 11

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

Faculty Profile

1. Name:- DIPAWALI BENIRAM KATRE
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (MICROBIOLOGY)
3. Date of Joining:- 11/09/2019 (SESSION- 2019-20)01/07/2020 (SESSION- 2020-21) 1/07/2021 (SESSION- 2021-22)
4. Qualification - MSC- MICROBIOLOGY

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	MICROBIOLOGY	CGPA-6.76 I
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHE, MICRO. ZOO	51.07 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- Dr. CHANDA RUSTUMRAO GAWANDE
2. Designation:- ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME)
3. Date of Joining:- 06/08/2017 ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME)
4. Qualification - MSc - CHEMISTRY, Ph.D

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D	SWAMI RAMANAND TEERTH MARATHWADA UNIVERSITY NANDED	CHEMISTRY	AWARD- 2017
M.Phil	SWAMI RAMANAND TEERTH MARATHWADA UNIVERSITY NANDED	CHEMISTRY	7.92- B+
PG	SWAMI RAMANAND TEERTH MARATHWADA UNIVERSITY NANDED	CHEMISTRY	7.53 - I
UG	SWAMI RAMANAND TEERTH MARATHWADA UNIVERSITY NANDED	CHE, MICRO, ZOO	68.78 - A I

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Faculty Profile

1. Name:- Dr. GULABCHAND RAMSINGH CHIKHLONDE
2. Designation:- ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME) ECONOMICS
3. Date of Joining:- 19/09/2019
4. Qualification - M.A. ECONOMICS, Ph.D

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ECONOMICS	AWARD - 2016
M.Phil	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ECONOMICS	64.43 - I
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ECONOMICS	55.00 II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, MAR, HIS, POL, ECO	57.27 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link
गोंदिया जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची कृषी विषयक सद्यस्थिती	-----	-----	The Knowledge and Research Review	Jan 2016	2320-1487	-----

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

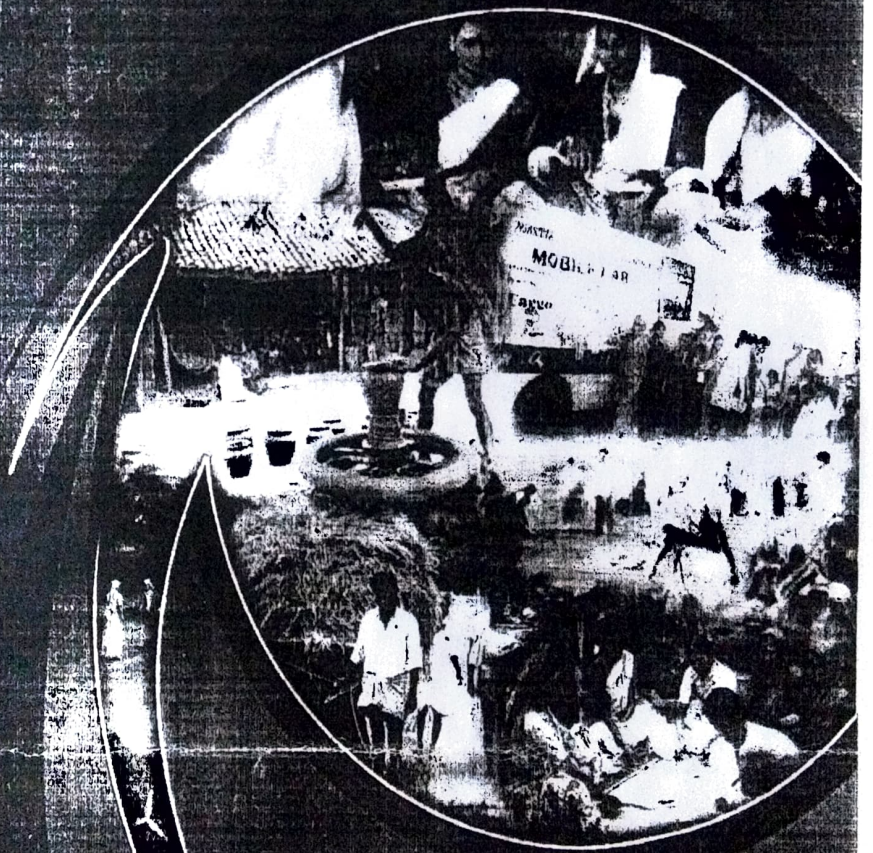
Issue IV, Vol - I

Jan. 2016

ISSN 2320-1487

THE KNOWLEDGE AND RESEARCH REVIEW

Bi-annual Interdisciplinary Research Journal

PUBLISHED BY
Research Journal Publication Committee
Natwarlal Maniklal Dalal College, Gondia

Chief Editor,

Shri Yogesh M. Nasre,
Principal,
N. M. D. College, Gondia.

Editors,

Dr. Rajani A. Chaturvedi
Associate Professor

Shri Ambadas O. Bakre
Assistant Professor

Published by:**Research Journal Publication Committee,**

Natwarlal Maniklal Dalal College of Arts & Commerce,
Kudwa Road, Ramnagar,

Gondia, Dist. Gondia, 441614, M. S.

Ph.: (07182) 252634, 252743

Mobile: 09881182838, 09921146092

*Copyright @ principal, N. M. D. College, Gondia

Disclaimer - The view expressed in various articles are those of the authors' are not necessarily of the Publisher, Editors or Advisors.

अनुक्रमणिका

१	Impact of religion on Indian society: A study with historical perspectives	Sandeep P. Nannaware, Dhananjay S. Waghadare,	1-7
२	Migratory Movement At Wild Life Sanctuary - A Case Study of Nagzira	Dr. Rajani Chaturvedi Dr. Lalitkumar G. Thakur	8-14
३	स्वामी विवेकानन्द कॅरियर मार्गदर्शन प्रकोष्ठ का योगदान समस्याएं, सुझाव	देवेन्द्र कुमार रोहितास	१५-१९
४	सूचना का अधिकार आवश्यकता एवं औचित्य	डॉ. शारदा महाजन श्रीमती ममता पालेवार	२०-२३
५	पुर्व विदर्भ में सिंचन व्यवस्था (जिलानिहाय)	डॉ. अर्चना बी. जैन	२४-२८
६	गङ्गलसम्राट सुरेश अट्टा यांची गङ्गल	प्रा. बादलशहा चव्हाण	२९-३५
७	स्वामी विवेकानंद समाजवादी होते का?	प्रा. श्रीहरी पितळे	३६-४०
८	पश्चिम आशियातील दहशतवाद : ऐतिहासिक मीमांसा	प्रा. शरद सोनवणे	४१-४५
९	गोंदिया जिल्ह्यातील शेतक-यांची कृषीविषयक सद्यस्थिती	गुलाबचंद चिखलोंडे, डॉ. समित ल. माहोरे	४६-५३
१०	व्यायामाच्या वेळेचे नियोजन - एक आवश्यक बाव	डॉ. अभिजित वणारे	५४-५६

गोंदिया जिल्हयातील शेतक-यांची कृषीविषयक सद्यस्थिती

संशोधक

गुलाबचंद रामसिंह चिखलॉडे

संशोधक विद्यार्थी

मार्गदर्शक

डॉ.समित ल. माहोरे

सहायक प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

नागपुर विद्यापीठ, नागपुर

सारांश

भारत हा कृषीप्रधान देश म्हणून संपूर्ण जगात ओळखला जातो. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर देशातील एकूण लोकसंख्यापैकी 75 टक्के लोकांचा प्रमुख व्यवसाय हा शेतकरी हातावर असून नंतरच्या काळात हे प्रमाण कमी होऊन 53 टक्क्यापर्यंत आलेले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सकल राष्ट्रीय उत्पादन 1950-51 मध्ये 51.10 टक्क्यांवरून 13.9 टक्क्यांपर्यंत घसरलेले आहे. राज्यातही सर्वाधिक लोकसंख्या प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेली असून प्रमुख व्यवसाय हे शेती आहे. गोंदिया जिल्हा राज्याच्या पूर्व टोकावर स्थित आहे. जिल्हयात देशाच्या तुलनेत 0.10 टक्के लोकसंख्या आहे. एकूण लोकसंख्यापैकी 96 टक्के लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती असून 94 टक्के शेतकरी हे धान या पिकाचे उत्पादन घेतात. शेतकरी शेती विकासाकरिता सहकारी तसेच व्यापारी अधिकोषाकडून कर्ज घेत असते. प्राप्त उत्पादन आणि उत्पादन खर्च याचा प्रमाण व्यस्त असल्याने प्राप्त उत्पन्न कमी असते. त्यामुळे कर्जाची परतफेड शेतकरी वेळेवर करू शकत नाही. प्रस्तुत लेखात गोंदिया जिल्हयातील

कृषीविषयक स्थिती, प्रमुख पिकांखालील लागवड क्षेत्र तसेच शेतक-यांना कर्ज पुरवठ्याच्या स्थितीचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तावना

कोणत्याही देशाच्या विकास प्रक्रियेत शेतीला अनन्यसाधारण महत्त्व असते. शेती हा भारताच्या आर्थिक विकासाचा आधारस्तंभ आहे. सन 1951 मध्ये देशातील शेती व आनुषंगिक उपकरणात जवळपास 70 टक्के लोकांना रोजगार उपलब्ध झालेला होता. परंतु सन 2001 पासून तर आजपर्यंत शेतीचा एकूण रोजगारातील वाटा 50 टक्क्यांपर्यंत किंवा त्याहीपेक्षा खाली आलेला आहे. असे असले तरी शेती हाच अजूनही बहुतांश लोकांना रोजगार प्राप्त करून देणारे एक महत्वाचे साधन आहे. या शेतकरी वर्गाला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले तरी शेती विकासासाठी अर्थकारण ही समस्या गंभीर आहे.

शेतीचे पुनर्वसन करणे, शेती व्यवसाय प्रगतिशील करण्यासाठी व स्वाभिमानाने शेतकरी तयार करण्यासाठी शेतीला आवश्यक तेवढा कर्ज पुरवठा केला जाणे आवश्यक आहे. शेतक-यांना जमिनी मिळवून दिल्या तरी बहुतेक शेतजमिनी

भाडवलाअभावी पडीत आहेत वरेच शेतकरी गरीब व गरजू आहे. अषाना पुरेबा प्रमाणात कर्ज उपलब्ध झाल्यास त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत होईल.

गोंदिया जिल्हयातील कृषिविषयक स्थिती

जिल्हयातील बहुतांश शेतकरी ग्रामीण भागात वास्तव करीत असून त्यांचे प्रमुख व्यवसाय शेती हा आहे. जिल्हयात सर्वात जास्त धान या पिकाची लागवड केली जाते. जिल्हयाच्या पूर्वेला छत्तीसगड, उत्तरेला मध्यप्रदेश राज्याची सीमा लागलेली आहे. या शेजारील राज्यातही एकुण लोकसंख्येच्या 75 टक्के लोक हे शेती हाच व्यवसाय करत असून त्यांचे कृषीक्षेत्रातील महत्वाचे पीक म्हणजे धान हाच आहे. त्या अनुषंगाने जिल्हयाची सर्वसाधारण माहिती ही खालील सारणीवरून दिसून येते.

सारणी

गोंदिया जिल्हयातील कृषिविषयक स्थिती

वर्ष	लागवडयोग्य क्षेत्र	सिंचनाखाली क्षेत्र
2000-01	243862	105852
2001-02	200792	105852
2002-03	240470	105852
2003-04	200792	105852
2004-05	200792	106259
2005-06	200792	106259
2006-07	220556	106259
2007-08	220556	106259
2008-09	220556	109990
2009-10	215285	110782
2010-11	215285	110782
2011-12	215285	110932

स्त्रोत - 1) जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन

(2005-06 ते 2012-13)

(2012-13, 2013-14 व 2014-15 ची माहिती अद्यावत उपलब्ध नाही)

जिल्हयाची सर्वसाधारण माहिती अतःगत जिल्हयातील विविध पिकाखालील क्षेत्राचे विश्लेषण सारणी मध्ये केलेले आहे त्यावरून असे निदर्शनास येते की, 2000-01 मध्ये एकूण लागवडयोग्य क्षेत्र 243,862 हेक्टर असून सिंचनाखाली क्षेत्र 10,5,852 हेक्टर होते. 2005-06 मध्ये लागवडयोग्य क्षेत्र 2,00,792 हेक्टर तर सिंचनाखाली क्षेत्र 1,06,259 हेक्टर होते. 2009-10 मध्ये लागवडयोग्य क्षेत्र 2,15,285 हेक्टर तर 1,10,782 हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली होते. 2011-12 मध्ये लागवडयोग्य क्षेत्र 2,15,285 हेक्टर असून सिंचनाखाली क्षेत्र 1,10,932 हेक्टर होते.

अर्थातच जिल्हयातील पिकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण अस्थिर असून हे प्रमाण लोकसंख्येच्या तुलनेत घटत असल्याने धान पिकाच्या उत्पादनावर विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही

गोंदिया जिल्हयातील प्रमुख पिकांचे लागवडीखालील क्षेत्र

गोंदिया जिल्हा हा राज्याचा पूर्व टोकावर स्थित असून वेगवेगळ्या राज्याची संस्कृती व वारसा लाभलेला आहे. जिल्हयात विविध प्रकारचे पिके घेतले जात असून शेती उत्पादनावर देखील इतर राज्याचा प्रभाव पडलेला आहे. जिल्हयात प्रमुख व्यवसाय शेती असून कृषी क्षेत्रातून मुख्य पीक धानाचे घेतले जाते. जिल्हयात धान पिकासाठी आवश्यक पोषक नूटा हवामान व तापमान अनुकूल असल्याने धानाचे पीक घेतले जाते.

सारणी मध्ये जिल्हयातील प्रमुख पिकांचे लागवडीखालील क्षेत्राबाबतचे विश्लेषण केलेले आहे. जिल्हयात 2000-01 मध्ये अन्नधान्याचे एकूण लागवडीखालील क्षेत्र 2,20,743 हेक्टर असून धानाचे 1,83,400 हेक्टर क्षेत्र होते. हे प्रमाण जिल्हयातील एकूण टक्केवारीच्या 83.08 टक्के होते. गव्हाचे एकूण क्षेत्राच्या 3,435 हेक्टर क्षेत्र लागवडीखाली होते. 2002-03 मध्ये एकूण अन्नधान्याचे 2,16,368 हेक्टर क्षेत्र असून त्यापैकी धानाचे 1,72,600 हेक्टर क्षेत्र व हे प्रमाण 79.78

टक्के होते. 2004-05 मध्ये धानाचे क्षेत्र 1,63,800 हेक्टर म्हणजे 76.48 टक्क्यापर्यंत कमी झाले. 2007-08 मध्ये एकूण अन्नधान्याच्या क्षेत्रामधून 1,92,500 हेक्टर म्हणजेच 94.18 टक्के क्षेत्र धानाचे होते तर इतर पिकांचे क्षेत्र फक्त 4.10 टक्के होते. 2012-13 मध्ये एकूण अन्नधान्याच्या लागवडीखालील क्षेत्रापैकी 94.88 टक्के क्षेत्र धानाचे, 1.20 टक्के गव्हाचे तर 3.92 टक्के क्षेत्र इतर पिकांखाली होते.

सारणी
गोंदिया जिल्हयातील प्रमुख पिकांचे लागवडीखालील क्षेत्र

(क्षेत्रफळ, हेक्टर)

वर्ष	पीक लागवड क्षेत्र			एकूण अन्नधान्य
	धान	गहू	इतर	
2000-01	183400 (83.08)	3435 (1.56)	33908 (15.36)	220743 (100)
2001-02	181200 (83.74)	3333 (1.54)	31835 (14.72)	216368 (100)
2002-03	172600 (79.78)	3333 (1.54)	40435 (18.68)	216368 (100)
2003-04	176600 (82.46)	3780 (1.77)	33775 (15.77)	214155 (100)
2004-05	163800 (76.48)	3780 (1.78)	46575 (21.74)	214155 (100)
2005-06	177800 (84.68)	4340 (2.06)	27834 (13.26)	209974 (100)
2006-07	187000 (91.66)	4000 (1.96)	13000 (6.88)	204000 (100)
2007-08	192500 (94.18)	3515 (1.72)	8360 (4.10)	204375 (100)
2008-09	185100 (89.19)	3365 (1.63)	19068 (9.18)	207533 (100)
2009-10	182600 (93.59)	3816 (1.96)	8687 (4.45)	195103 (100)
2010-11	188822 (92.55)	3816 (1.88)	11379 (55.7)	204017 (100)
2011-12	181867 (96.50)	3816 (2.40)	2787 (1.50)	188470 (100)
2012-13	188870 (94.88)	2372 (1.20)	7818 (3.92)	199060 (100)
2013-14	187365 (94.36)	1930 (0.97)	9265 (4.66)	198560 (100)
2014-15	187365 (94.36)	1930 (0.97)	9265 (4.66)	198560 (100)

स्रोत :-1) जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन (2005-06 ते 2012-13)

2) कॉम्प्रेनसीव्ह डिस्ट्रीक एग्रीकल्चर प्लान, गोंदिया डिस्ट्रीक सुपरीटेडींग एग्रीकल्चर ऑफीसर, गोंदिया (टीप :-कसातील आकडे हे टक्केवारी दर्शविते)

गोंदिया जिल्हयातील शेतकऱ्यांना पत पुरवठा

कोणत्याही क्षेत्राच्या ठिकाणच्या व्यवसायाचा विकासासाठी आर्थिक पाठबळाची आवश्यकता असते. त्याकरिता सहकारी, व्यापारी अधिकोष,

किंवा इतर पतसंस्थेकडून कर्ज घ्यावे लागते. गोंदिया जिल्हयात सर्वात जास्त कुटूंब कृषी व कृषी संलग्नित क्षेत्रात कार्यरत असून या क्षेत्रात हंगामात पिकांच्या लागवडीकरीता उत्पन्न शिल्लक राहिल एवढे उत्पादन प्राप्त होत नसल्याने

शेतकरी आपल्या सुविधेनुसार कर्ज घेत असतात. जिल्हयात विविध अधिकोषामार्फत शेतक-यांना अल्प, मध्यम तसेच दिर्घ मुदतीचे कर्ज पुरवठा करण्यात येते. जिल्हयात सर्वात जास्त कर्ज जिल्हा सहकारी बँक (DCCB) आणि ग्रामीण (विदर्भ कोकण) बँक बँकेकडून घेतले जाते. कारण हे अधिकोष ग्रामीण भागात विस्तारित असून शेतक-यांना सुविधाजनक आहे. याव्यतिरिक्त दुसरीकडे व्यापारी अधिकोषाचा समावेश कृषी व संलग्नित क्षेत्रात कर्ज पुरवठ्यात आहे. व्यापारी अधिकोषात बँक ऑफ इंडिया, स्टेट बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ महाराष्ट्र, देना बँक, सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया, युनियन बँक ऑफ इंडिया, सिंडीकेट बँक, पंजाब नॅशनल बँक आणि बँक ऑफ बडोदा यासारख्या बँकांचा समावेश आहे.

शेतक-यांना शेतीच्या हंगामाच्यावेळी

जिल्हयातील शेतक-यांना कर्ज वाटपाची स्थिती

जिल्हयातील शेतक-यांना कर्ज वाटप

(आकडे रु 000)

वर्ष	व्यापारी अधिकोष	सहकारी अधिकोष	एकूण
2001-02	53,272 (20.86)	2,02,043 (79.14)	2,55,315 (100)
2002-02	49,566 (21.88)	1,76,896 (78.12)	2,26,462 (100)
2003-04	29,566 (14.76)	1,70,853 (85.24)	2,00,419 (100)
2004-05	40,267 (13.00)	2,69,621 (87.00)	3,09,888 (100)
2005-06	79,297 (15.28)	4,33,970 (84.72)	5,12,267 (100)
2006-07	1,10,884 (16.12)	5,77,074 (83.88)	6,87,958 (100)
2007-08	89,457 (14.28)	5,37,404 (85.72)	6,26,861 (100)
2008-09	1,45,070 (24.48)	4,47,417 (75.52)	5,92,487 (100)
2009-10	1,81,718 (13.54)	11,61,064 (86.46)	13,42,782 (100)
2010-11	1,88,774 (15.28)	10,46,993 (84.72)	12,35,767 (100)

2011-12	6,91,650 (33.76)	13,56,500 (66.24)	20,48,150 (100)
2012-13	9,24,365 (37.49)	15,40,765 (62.50)	24,65,130 (100)
2013-14	12,47,509 (42.32)	18,36,031 (57.68)	30,83,540 (100)
2014-15	5,01,481 (28.82)	12,38,226 (71.18)	17,39,707 (100)
एकूण	43,32,876 (28.26)	1,09,94,857 (71.74)	1,53,27,733 (100)

2001-02 मध्ये एकूण कर्ज वाटप 2,55,315 एवढे झाले असून व्यापारी अधिकोषामार्फत 53,272 तर सहकारी अधिकोषामार्फत 2,02,043 रूपये अर्थात एकूण टक्केवारीच्या अनुक्रमे 20.86 टक्के व 79.14 टक्के झाले होते. 2003-04 कर्ज वाटपात घट होऊन फक्त 2,00,419 रूपये वाटप झाले. यात व्यापारी अधिकोषाने एकूण टक्केवारीच्या 14.76 टक्के तर सहकारी अधिकोषाद्वारे 85.24 टक्के कर्ज वाटप झाले. 2008-09 मध्ये एकूण कर्ज वाटपाच्या प्रमाणात घट होऊन फक्त 5,92,487 रूपये कर्ज वाटप झाले. 2009-10 मध्ये शेतक-यांना झालेल्या कर्ज वाटपात वाढ होऊन 13,42,782 रूपये पर्यंत झाली असून यात 1,81,718 रूपये अर्थात 13.54 टक्के कर्ज व्यापारी अधिकोषामार्फत तर 11,61,064 रूपये म्हणजेच एकूण टक्केवारीच्या 86.46 टक्के कर्ज सहकारी अधिकोषामार्फत वाटप झाले. 2013-14 या वर्षी एकूण कर्ज वाटप 30,83,540 रूपये झाले असून एकूण कर्ज वाटपाच्या 42.32 टक्के कर्ज व्यापारी अधिकोषामार्फत तर 57.68 टक्के कर्ज सहकारी अधिकोषामार्फत झाले आहे.

शेतक-यांना झालेल्या कर्ज पुरवठाबाबत सारणीत दिलेल्या आकडेवारीचे केलेल्या विश्लेषणावरून असे निदर्शनास येते की, कर्ज

पुरवठ्यात व्यापारी अधिकोषापेक्षा सहकारी अधिकोषामार्फत केल्या जाणा-या कर्ज पुरवठ्याच्या प्रमाण जास्त आहे.

शेतक-यांनी घेतलेल्या कर्जाची कारणे:-

गुंतवणूक करणे - शेतक-यांना शेतात अनेकविध कामे करावे लागतात. जसे- धु-यावर/पारीवर माती टाकणे, जमिनीचे खोलीकरण करणे, समतलीकरण करणे सारख्या कामे शेतात करित असतो. या कामावर खर्च करण्यासाठी शेतक-यांकडे पैसा उपलब्ध राहत नाही. त्यासाठी तो इतरांकडून कर्ज घेऊन तो कामाची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न करित असतो. परंतु इतरांकडून घेतलेल्या कर्ज परतफेड करण्यासाठी त्याला बँकेकडून कर्जाची उचल करावी लागते. त्यामुळे आपल्या सोईनुसार व्यापारी किंवा सहकारी बँकेकडून अल्प किंवा दिर्घ मुदतीचे कर्ज घेतो.

आधुनिक कृषी साहित्याची खरेदी करणे -

आजचे युग हे गंतीकिकरणाचे आहे. कोणत्याही क्षेत्रातील खर्च कमी करण्याचे उद्देशाने अनेक कामे ही यंत्राच्या सहायाने केली जाते. कृषी क्षेत्रातही अनेक कामे ही यंत्राच्या सहायाने केली जातात. जसे- नागरणी, वखरणी, मळणी, रोवणी

सारखे अनेक कामे ही यंत्राच्या सहायाने केली जातात. या यंत्रे ट्रक्टर, लावणी यंत्र, मळणी यंत्र पेरणी यंत्र यासारख्या यंत्राची खरेदी करण्यासाठी मोठी रकमेची आवश्यकता असते. शेतक-यांकडे प्राप्त उत्पन्न नेहमी उत्पादन खर्चापेक्षा कमी असल्याने या साहित्याची खरेदीकरिता पैसा उपलब्ध राहत नाही. म्हणून तो ही गरज पूर्ण करण्यासाठी कर्जाची उचल करीत असतो.

सुधारीत वाण व रासायनिक खतांची खरेदी

— उत्पादनात वाढ करण्यासाठी प्रत्येक शेतकरी नव-नवीन तंत्राचा, यंत्राचा आणि बि-बियाणाचे वापर करीत असतो. परंपरागत वाणाचा वापर केल्याने उत्पादन अपेक्षेकृत होत नाही. संकरित, हायब्रिड बि-बियाणे, रासायनिक खत हे उत्पादनासाठी कारक घटक आहेत. शेतकरी पुर्वापार गरीबीतच असल्याने या घटकाची खरेदी करण्यासाठी पुरेसा पैसा उपलब्ध राहत नाही.

किड नियंत्रण — सध्या लागवड केलेल्या पिकाच्या संरक्षणासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. खरीप पिके असो वा रब्बी पिकांवर लष्करी अळीसारख्या रोगांचा प्रादुर्भाव होत असल्याने त्या किड नियंत्रणात आणण्यासाठी महागड्या औषधाची फवारणी करावी लागते. अशा खर्च भागविण्यासाठी शेतक-यांची कुवत राहत नसल्याने कर्जाची आवश्यकता असते.

सिंचन व्यवस्था करणे — निसर्गावर अवलंबून असलेले शेतकरी कोरडवाहू स्वरूपाची शेती करीत असल्याने उत्पादनात कोणत्याच प्रकारची शाब्दती राहत नाही. कारण जिल्ह्यात धानाची शेती जास्त प्रमाणात केली जात असल्याने धान पिकाला

मोठ्या प्रमाणात मुबलक पाण्याची आवश्यकता असते. जिल्ह्यातील शेतक-यांकडे सिंचनाची पुरेशा सोई उपलब्ध नसल्याने सिंचन व्यवस्था करण्यासाठी जसे विहीर, बोअरवेल सारख्या सिंचन व्यवस्थेकरिता कर्जाची आवश्यकता असते.

पुरक व्यवसायावर खर्च — शेती उत्पादनातून प्राप्त उत्पन्न अपुरे असते. या उत्पन्नातून शेतक-यांचे खर्च भागत नाही. त्यासाठी तो कृषी संलग्नित व्यवसाय करतो. या व्यवसायात गुंतवणूक करण्यासाठी शेतक-यांकडे पुरेसे भांडवल उपलब्ध राहत नाही. प्रसंगी शेतक-याना कर्जाशिवाय पर्याय राहत नाही.

शेतक-यांनी घेतलेल्या कर्जाची परतफेड न करण्याची कारणे:-

1. प्राप्त उत्पादन व उत्पादन खर्च यांचे व्यस्त प्रमाण — शेती क्षेत्रातून प्राप्त होणारे उत्पन्न हे नेहमी या क्षेत्रात येणारा उत्पादन खर्चापेक्षा कमी असतो. अर्थात उत्पादन खर्च हे प्राप्त उत्पन्नापेक्षा जास्त असतो. तसेच संलग्नित पुरक व्यवसायदेखील फायद्याचे नसल्याने शेतक-यानी उचल केलेल्या कर्जाची परतफेड करू शकत नाही.

2. पिकाला योग्य मुल्याचा अभाव — शेतकरी धान पिकाचे उत्पादन घेतो. पण तो शेतकरी फक्त उत्पादक आहे. मुल्य निर्धारक नाही. अर्थात धान पिकाच्या उत्पादनासाठी भरून निघेल एवढीही धानाची किंमत राहत नाही. खर्चाचा आढावा घेतल्यास प्रतिवर्ष खर्च 30 टक्क्याने वाढलेला तर धानाचे मुल्य फक्त 10 टक्क्यानेच वाढ झाल्याचे

दिसुन येते अर्थात या कारणांने शेतक-याना प्राप्त उत्पन्न नगन्य असतो.

3. अनावश्यक कामावर खर्च - अनेकदा शेतक-याना कर्ज मार्चे महिना सपल्यानंतर एप्रिल महिन्यात मिळत असतो शेतीचा हंगाम साधारणतः जुन पासुन सुरु होतो शेतक-याना अनेकविध खर्च असतो जसे- मुलाचे शिक्षण आरोग्य नार्तवाईक लग्नसमारंभ व इतर खर्च सारख्या धटकावर खर्च करावा लागतो शेतक-याना उत्पन्नाचे स्त्रोत शेती हाच असल्याने याच स्त्रोतावर तो अवलंबून असतो जा अपुरे आहे परिणामतः मिळालेले पीक कर्ज शेती खर्चाऐवजी अनावश्यक कामावर खर्च होतो अर्थात प्राप्त कर्जाची गुंतवणूक शेती क्षेत्रात न झाल्याने शेतीचा विकास/मशागत होत नाही त्याचा उत्पादनावर विपरीत परिणाम होतो.

4. व्यवसायीक शेतीचा अभाव - जिल्हयातील शेतक-याना हंगामनिहाय जमीननिहाय तसेच सिंचन व्यवस्थेनिहाय काणत्या स्वरूपाचे पिक घ्यायचे याबाबतच्या मार्गदर्शनाचा अभाव असल्याने प्राप्त उत्पादन हे मर्यादित स्वरूपात असते व्यवसायीक शेतीप्रणालीत बहुआयामी स्वरूपाचे पीक घेतले जातात त्यामुळे त्याप्रणालीत उत्पादनाची मात्रा जास्त प्राप्त होते परिणामतः उत्पन्न जास्त प्राप्त होते परंतु जिल्हयातील शेतक-याना व्यवसायिक शेती करण्याबाबतच अभाव असल्याने या पध्दतीद्वारे पीक घेत नाही त्यामुळे उत्पादन कमी असते.

5. पारंपारिक शेतीप्रणाली - एकविसाव्या शतकाच्या काळातही जिल्हयातील बहुतांश

शेतकरी हे जुनाट परंपरागत पध्दतीचा अवलंब करून शेती करतांना निदर्शनास येते यात अधिक मनुष्यबळ वेळ तसेच खर्चही जास्त लागता यामुळे परंपरागत शेती करतांना उत्पादन खर्च हे प्राप्त उत्पादनापेक्षा जास्त असते अनेकदा उत्पादन खर्च भरून निघेल एवढेही उत्पादन प्राप्त होत नाही परिणामतः वर्षभर खर्च करण्यासाठीदेखील प्रश्न निर्माण होतो कर्ज परतफेड करण्यासाठी उत्पन्न शिल्लक राहत नाही.

यासारख्या विविध कारणामुळे शेतक-याना उत्पादन कमी होते त्यामुळे उत्पादन खर्च भरून निघेल एवढेही उत्पादन प्राप्त होत नाही परिणामतः शेतक-यानी घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करू शकत नाही.

समारोप

गोंदिया जिल्हयातील एकुण शेतक-यांपैकी 95 टक्के शेतक-याकडून धान पिकाचे उत्पादन घेतले जातात गव्हाच्या उत्पादन क्षेत्रात दिवसेंदिवस घट होत आहे शेतकरी अनेक कामासाठी व्यापारी आणि सहकारी अधिकोषाकडून कर्ज घेतात व्यापारी अधिकोषाच्या तुलनेत सहकारी अधिकोषाकडून अधिकाधिक शेतकरी हे कर्ज घेत असतो प्राप्त उत्पादन आणि उत्पादन खर्च याचा व्यस्त प्रमाण असल्याने शेतक-याना प्रत्येक हंगामात तोंटा होतो परिणामतः घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करू शकत नाही त्यामुळे त्यांची आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती खालावलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

- 1) जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन (2005-06 ते 2012-13)
- 2) कॉम्प्रेनसीव्ह डिस्ट्रीक एग्रीकल्चर प्लान, गोंदिया डिस्ट्रीक सुपरीटेंडींग एग्रीकल्चर ऑफीसर, गोंदिया.
- 3) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाचे वार्षिक अहवाल, (1999-2000, 2000-01, 2013-14), गोंदिया जिल्हा मध्यवर्ती सह.बँक मर्या. गोंदिया.

- 4) गोंदिया जिल्हा वार्षिकांक, (2002) जिल्हा परिषद गोंदिया
- 5) "Economics Survey of India", (1998-99, 2004-05, 2013-14) Govt. of India.
- 6) "Economics Survey of Maharashtra", (2004-05, 2009-10, 2013-14), Government of Maharashtra.
- 7) कृषी आयुक्तालय, (2009), महाराष्ट्र शासन कृषी विभाग, पुणे.

Faculty Profile

1. Name:- Dr.HARINARAYAN BABULAL CHOURASIA
2. Designation:- PRINCIPAL (RETIRED) FULL TIME
3. Date of Joining:- 05/05/2017.
4. Qualification - M.A. Ph.D (HINDI)

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	HINDI	AWARD - 1998
M.Phil	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	HINDI	67.00 - I
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	HINDI	60.00 - I
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, HINDI, GEO, ECO, POL	47.15 - II

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

Faculty Profile

1. Name:- Dr. MITHUN BABURAO RAUT
2. Designation:- ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME) SOCIOLOGY
3. Date of Joining:- 01/07/2022
4. Qualification- M.A. SOCIOLOGY *Ph.D.*

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D	Gondwana University Gadchiroli	Sociology	AWARD
M.Phil.	Gondwana University Gadchiroli	Sociology	Class- I, 77.00
NET	UGC New Delhi	Sociology	Class- II, 51.14
SET	Pune	Sociology	QUALIFIED
PG	RTMNU	Sociology	Class- II, 52.50
UG	RTMNU	ETL, Eco., Pol. Sci.	Class- II, 58.00

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link
मादक पदार्थांच्या सेवनामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या (Problems caused by drug addiction)	Prof. Dr. Mithun Baburao Raut	Sociology	Gurukul International Multidisciplinary Research Journal, Pune	March 2019	2394 - 8426	https://gurukuljournal.com/2019/03/
विदर्भातील विविध सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन (Sociological study of various social, economic and political problems in vidarbha)	Prof. Dr. Mithun	Sociology	Sankalp	October	978-81-94	https://sankalpjournal.com/

कोविड - 19 मधील समाजातील विविध सामाजिक समस्यांचे अस्तित्त्व (Existence of various social problems in the society in Covid- 19)	Prof. Dr. Mithun Baburao Raut	Sociology	Ajanta Prakashan An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal, Volume - X, Issue - II	April - June - 2021	2200 - 5730	https://www.cddcroha.edu.in/uploads/publications/dec-Total-Publications-2020-21.pdf
फुले-शाहू-अंबेडकर यांचे समतावादी विचार : एक चिकित्सक अध्ययन (Phule-Shahu-Ambedkar's Egalitarian Thinking Is A Critical Analysis)	Prof. Dr. Mithun Baburao Raut	Sociology	Ajanta Prakashan IDEAL An International Multidisciplinary Half Yearly Research Journal, Volume - X, Issue Issue - II	March-August 2022	2319 - 359X	https://bmb.ac.in/wp-content/uploads/2022/09/4-Dr.-Dighore-I-J-Aug-2022.pdf

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
1	Prof. Dr. Mithun Baburao Raut		मादक पदार्थांच्य़ा सेवनामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या	"Drug Addiction-A Main Problem Of Indian Society In Current Scenario"	"Drug Addiction-A Main Problem Of Indian Society In Current Scenario"	National	March 2019	2394 - 8426	MAHILA MAHAVIDHYALAYA GADCHIROLI	Gurukul International Multidisciplinary Research Journal, Pune.

2	Prof. Dr. Mithun Baburao Raut		विदर्भातील विविध सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of Vidarbha	The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of Vidarbha	National	October 16-17 2019	978-81-94 1779- 5-0	Wdarbha Marathi Samajshast ra Parishad And Departmen t of Sociology, C.P, and Berar E.S. College , Nagpur	Sankalp Publication Vidyanagar , Nagpur
3	Prof. Dr. Mithun Baburao Raut		कोविड - 19 मधील समाजातील विविध सामाजिक समस्यांचे अस्तित्व	"The Impact Of Covid-19 and Existing Social Problems With Context To Indian Society"	"The Impact Of Covid-19 and Existing Social Problems With Context To Indian Society"	National	April - June - 2021	2277 - 5730	Shri Govindrao Munghate Art's and Science College, Kurkheda, Dist- Gadchiroli in Collaborati on with Vidarbha Marathi Samajshast ra Parishad-	Ajanta Prakashan An Internation al Multidiscipl inar y Quarterly Research Journal, Volume - X, Issue - II

4	Prof. Dr. Mithun Baburao Raut		फुले-शाह -आंबेड कर यांचे समतावादी विचार : एक चिकित्सक अध्ययन	ग्रामीण समुदाय : दुर्बल घटक व आकाने	ग्रामीण समुदाय : दुर्बल घटक व आकाने	State	March- August 2022	2319 - 359X	Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyal ya, Mindala, Ta. Nagbhid, Di- Chandrapu r Collaborati on with Vidarbha Marathi Samajshast ra Parishad	Ajanta Prakashan , IDEAL An Internation al Multidiscipl inar y Half Yearly Research Journal, Volume - X, Issue Issue - II
---	-------------------------------	--	---	---	---	-------	--------------------------	----------------	---	---

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

8. Faculty Development Program Attended Outside(Date for Year 2017-18 to 2021-22)

S. No.	Name of the Faculty	Title of the FDP / professional development / administrative training program	Dates (from-to) (DD-MM-YYYY)

Note- Please attach certificates

9. Seminar/ Workshop/ Any other Activity Attended Outside(Date for Year 2017-18 to 2021-22)

S. No.	Name of the Faculty	Title of the Seminar/ Workshop/ Any other Activity	Dates (from-to) (DD-MM-YYYY)
Conference			
1	Prof. Dr. Mithun Baburao Raut	"Drug Addiction - A Main Problem Of Indian Society In Current Scenario"	1st March 2019

One Day Interdisciplinary National Conference
on

“Drug Addiction-A Main Problem Of Indian
Society In Current Scenario”

Dt.1st March, 2019

With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 5.682
Peer Reviewed Journal

Organized by

Department of Sociology

Mahila Mahavidyalaya, Gadchiroli (Maharashtra)

In Association with

Gondwana University, Gadchiroli and

Vidarbh Marathi Samajshatra parishad

Published By

Chief Editor,

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal, Pune.

Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com

Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

MAHILA MAHAVIDHYALAYA GADCHIROLI

One Day Interdisciplinary National Conference

on

**DRUG ADDICTION – A MAIN PROBLEM OF
INDIAN SOCIETY IN CURRENT SCENARIO**

Friday, 1st March 2019

Organised by

Department of Sociology

Mahila Mahavidhyalaya Gadchiroli

In association with

Gondwana University Gadchiroli and

Vidharbha Marathi Samajshastra Parishad

Published By

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
with ISSN 2394-8426 | Peer Reviewed Journal | Impact Factor – 5.682
Proceeding Available At Our Web portal <http://gurukuljournal.com>

Editorial Board

Prof. Parinita M. Ghadule

Dr. Pragya V. Tripathi

Dr. Dilip K. Barsagade

Dr. Gajendra Kadhav

Dr. Ravindra Vikhar

INDEX

Paper No.	Title	Author Name	Page No.
1	Alcoholism: Major Cause Of Domestic Violence	Dr. Hansa Tomar	1-5
2	Drug Abuse: A Main Problem Of Indian Society In Current Scenario	Dr. Sharayu Gahirwar	6-7
3	Government And Administration Role On Drug Abuse	Dr. Prof. Abhay Butle	8-9
4	Effect of Tobacco and Wine Addiction on the Financial Position of the Addicts of Gadchiroli District	Aniruddha Sunil Gachake	10-11
5	MUKTIPATHI : The way of transformation of Bandh (Ban) into Mukti (Freedom) Combat against tobacco and alcohol in Gadchiroli	Dr. Dilip Keshawrao Barsagade	12-16
6	Drug Addiction and Mental Health	Dr. Madhu Prabhakar Khobragade	17-19
7	Government And Various Agencies Role In Drug Addiction	Dr. Devendra R. Bhagat	20-23
8	Drug Addiction	Dr. Kailas V. Nikhade	24-25
9	Alcoholism-Stigma On Indian Society	Dr. Nilima Dawane	26-27
10	Menace of Drug Addiction and the Role and Personal Commitment of the People towards Solving this Problem and Building Nation	Mr. Vinod Manoharrao Kukade	28-30
11	Addiction: A Social Problem In India	Sabitha Eshaikh	31-35
12	Drug Addiction, Causes, Symptoms and Possible Remedies	Dr. Shiriram G. Gahane	36-39
13	Globalization, Professional Ethics, Human Values and Drug Addiction	Dr. Prof. Vijaya N. Kannake	40-42
14	Side Effects Of Drug Addiction On Family	Prof. Yogesh Krishnarao Patil	43-44
15	Drug Abuse- Need To Control	Yogeshwar Pikalunde	45-47
16	Side effects of drug addiction on family, society as well as physical and psychological factors	Anita Sarve	48-50
17	व्यसनविनश एक सामाजिक समस्या	प्रा. डॉ. अशोक एन. सालोटकर	51-54
18	महत्वा गार्थीजीन व्यसनविनशक विचारव्यस्ये आणि सराशरी	प्रा. डॉ. दशरथ धर्माजी आद	55-57
19	आगतिकारण आणि भौतिक आन्दान	डा. अजय पंजरा वारकर,	58-61
20	व्यसनविनशक कारण महत्वागमर आन्दान	देवानंद जे. गोरडवार, अविनाश दिवाकर भुरग	62-64
21	व्यसनविनशक सुपरिणाम वनियत्रपातनाक शाकवोजना	प्रा. दिलीप जीवन रामटेक	65-69
22	महत्वा आणि अगली पदार्थीची सामाजिक समस्या- कारणे आणि उपाय	डा. एस.एस. कुभार	70-75
23	व्यसनविनशक सामाजिकीन भगवानी एक गभार समस्या	प्रा. डॉ. गजेंद्र मानिकराव कदव	76-78
24	वेचसु विवरण महत्वा २०२३	प्रा. डॉ. मजय मारुतराव महजजन	79-82
25	महत्वा इत्यानी गुन पातनीन समस्या	डा. विजय शंकरराव दिक्षर	83-85
26	अगली पदार्थीच्या व्यसनना कारण व सुपरिणाम	प्रा. लीना विलास गादेवार	86-90
27	मुदका व ख्यानी व्यसन नामार महत्वागमर एक	डा. कविता मय	91-93

Interdisciplinary National Conference on "Drug Addiction-A Main Problem Of Indian Society In Current Scenario" Dt.01-Mar-2019 With ISSN 2394-8426 & International Impact Factor 5.682

	व्यसन समस्या		
28	मादक पदार्थांच्या संवनामूळे निर्माण होणाऱ्या समस्या	प्रा. मिथुन बाबुराव राऊत	94-98
29	दारु औषधीयशास्त्रीयतेची शोभेता	प्रा. डॉ. नागसेन नामदेव मेश्राम प्रा. मंगला डि. बन्साड	99-101
30	व्यसनाभिनतेचे अग्रचिन्ने : एकच प्याला (१९९९ ते २०१९)	डॉ. नरेंद्र तुकडोजी आरेकर	102-105
31	व्यसनाभिनता व समाज	प्रा. परिणीता माधव गडुल	106-110
32	मादक पदार्थांच्या आसक्तता (कारणे, दुष्परिणाम, निराकरण)	प्रा. प्रजा शाह्याग्राम बनमाली	111-117
33	जिल्ह्यातील महिलांचे तंबाखूचे व्यसन व त्याचे परिणाम	प्रा. डॉ. सुरेश डहणे	118-120
34	व्यसनाभिनता आणि उदभवणाऱ्या समस्या	प्रा. डॉ. गजेंद्र यादवराव बारसागडे	121-124
35	अमली पदार्थांच्या संवनाचे कट्टे व समाज शाश्विक मानसिक स्वास्थ्य आणि परिणाम	प्रा. डॉ. लता गणेश सावरकर	125-127
36	व्यसनाभिनता व आजची तंत्रज्ञान पिढी	कु.शांरदा लजेकर,	128-132
37	व्यसन आणि त्याचे दुष्परिणाम	प्रा. शांभा पी. ताजने	133-138
38	मादक पदार्थांच्या उपयोग : व्यसनाने प्रकार, प्रभाव आणि उपाय	प्रा. डॉ. सुधाकर जावळे	139-142
39	कुरुखेडा तालुक्यातील नववर्गाचे (आंधळी) येथील व्यसनाभिनतेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	143-154
40	मादक पदार्थांच्या संवनाचे कट्टे आणि समाजावरील परिणाम एक अध्ययन	प्रा. डॉ. व्ही जी चव्हाण	155-160
41	गडचिरोली जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेखालील समाज आणि व्यसनाभिनता	कु.नयना रुपी कोरगटीवार	161-164
42	पदार्थांच्या कौटुंबिक, सामाजिक, शाश्विक व मानसिक दुष्परिणाम	प्रा.विलास महादेवराव वानखेडे	165-166
43	व्यसनाभिनता आणि त्यावरील उपाययोजना	प्रा. कु. वर्षा अ. तिडके प्रा. अनिल चहाडे	167-169
44	मादक द्रव्य व्यसन : एक मुख्य समस्या भारतीय समाज के वर्तमान परिदृश्य मे.	प्रा.अनिलकुमार एन गुप्ता	170-174
45	मादकपदार्थ संवनाचे कारणे, परिणाम व उपाय	प्रा. डॉ. किशोर बी. कुडे	175-180
46	Drug Addiction Policy In India	Dr. Priya D. Gedam	181-186
47	आधुनिक समाजातील व्यसनाभिनता कमी करण्यामधे संश्लेषांचे योगदान	प्रा. अनिल एम. चहाडे	187-189
48	भारतातील भ्रमण व तंबाखूजन्य पदार्थांचे संवनाचा विद्वान्मक अभ्यास	प्रा. सुदेवाड एस. व्ही	190-195

मादक पदार्थांच्या सेवनामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या

प्रा. मिथुन बाबुराव राऊत
नेट, सेट, एम. फील. (समाजशास्त्र)
आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
देसाईगंज, जि. गडचिरोली
ईमेल - mithunraut.124@gmail.com.

प्रास्ताविक —

प्राचीन काळापासून मानवी समाजात मादक पदार्थांचे सेवन केले जात असल्याचे दिसून येते. ऋग्वेदात सोमरसाचा उल्लेख आहे. आनंद विगुणित करण्याबरोबरच शक्ती, स्फूर्ती येऊन शत्रूचे परिपत्य करण्यासाठी उत्तेजन मिळाने यामाठी सोमरसाचे प्राशन केले जात असे.

प्राचीन काळी अपवादात्मकपणे अमली पदार्थांचे जे सेवन केले जात असे त्याने विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अत्यंत भयावह असे जागतिक समस्यांचे स्वरूप धारण केले आहे. औद्योगीकरण आणि शहरीकरणाने उद्भवलेल्या आणि अत्यंत जटिल झालेल्या प्रश्नांमध्ये मादकद्रव्य व्यसनाचा प्रश्न येतो. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होत असलेल्या चर्चेचा हा विषय बनला आहे. दूरदर्शन, जाहिराती, वृत्तपत्रे, चित्रपट, प्रदर्शन, पथनाट्ये, व्याख्यान, लेख इत्यादी प्रसार माध्यमांतून अफु, गांजा, चरस, हेरोईन, ब्राउन शुगर इत्यादी नशा आणणाऱ्या पदार्थांच्या सेवनापासून दूर राहण्याचा धोक्याचा इशारा आज सातत्याने दिला जात आहे. कारण या आमली पदार्थांच्या सेवनाने व त्याच्या आहारी जाण्याने वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय अशा स्तरावर विविध भयावह दुष्परिणाम दिसून येत आहेत. हेरोईनचे सेवन करणाऱ्यांची संख्या १९८९ मध्ये ५ लाख होती, ती १९९० मध्ये १० लाख झाली आणि १९९३ मध्ये १२ लाखपर्यंत वाढली. जवळपास ८० हजार लोक हे धातक आणि बुद्धीभ्रष्ट करणाऱ्या मादक पदार्थांच्या आहारी गेले आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने विद्यार्थी आहेत. ४५ लाख लोक अफुचे व्यसनी आहेत. भारतात ७० हजार रुपयामध्ये १ किलोग्रॅम हेरोईनकरिता तस्करी करणारे लोक ४ लाख रुपये देतात. १९८८ मध्ये भारतात ३ हजार किलोची हेरोईन पकडण्यात आली होती. ही आतापर्यंत पकडण्यात आलेल्या जगातील हेरोईनच्या तस्करीपैकी सर्वात मोठी तस्करी होती. भारतात एका वर्षात सर्वत्र प्रकारच्या मादक पदार्थांचा व्यापार हा २००० कोटी रुपयांचा असल्याचा अंदाज आहे. मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली, मद्रास ही शहरे मादक पदार्थांच्या तस्करीची केंद्रे बनली आहेत.

माहाजनक्य या समस्यांचे सर्व वाजूने स्वरूप जाणून घेऊन त्यावर मात करणे हे सर्वत्र देशांना एक न साधता येणारे आव्हान आहे. म्हणून मादक पदार्थांचे व्यसन ही एक ज्वलंत अशी समस्या निर्माण झाली आहे. मादक द्रव्यांच्या व्यसनाची संकल्पना

१. विश्व आरोग्य संघटना —

“मादक द्रव्य व्यसन ही अत्याधिक नशाची अवस्था आहे की, जी कोणत्याही नैसर्गिक वा कृत्रिम नश्याच्या वस्तूच्या सेवनामुळे निर्माण होते आणि जी व्यक्ती आणि समाजाकरिता हानीकारक असते.”

२. डॉ. मैमोरिया —

“मादक द्रव्य व्यसन हे देशी किंवा रासायनिक पदार्थांपासून बनलेल्या मादक वस्तूच्या सेवनामुळे निर्माण होणारी निर्भरता आहे, जी एका सवयीच्या रूपात व्यक्तीच्या जीवनास प्रतिकूल रूपात प्रभावित करते.”

शोडक्यात, "जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचा मादक पदार्थाचा वारंवार सेवन करण्याने तिच्या शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक आंतरक्रियांमध्ये बाधा उत्पन्न होते तेव्हा व्यक्ती औपचारिकत अशा मादक द्रव्यासक्त होतो."

मादक द्रव्याची प्रक्रीया

१. सवय -

माणूस हा सवयीचा गुलाम आहे, तसे पाहिले तर व्यक्तीस अनेक बाबींची सवय असते, जसे धुम्रपान, मत्त, कॉफी इ. ते सवेन उद्योगिक वेळाने नियमितपणे करत असतात, पण जर त्या नियमित वेळात मिळाल्या नाहीत वा मळीच मिळाल्या नाहीत तर त्यांना तारती येत नाही, कामात लक्ष लागत नाही किंवा डोके दुखणे अशा तक्रारी जाणवू लागतात. धुम्रपान केल्याने, तंबाखू खाल्याने, चहा पिल्याने त्यांच्या या तक्रारी काही काळाकरिता दूर होतात, पणजे त्यांना या पदार्थांचे सवेन केले पाहिले अशी तीव्र इच्छा होत असते. चहातील टॅनिन, कॉफीतील कॉफीन व सिगारेटमधील निकोटीन या मादक पदार्थांचाही सवय लागते, जोपर्यंत ती सवयच असते तोपर्यंत ती पारशी घातक नसते, पण पुढे हीच सवय व्यसनाची पायरी ठरते.

२. सहनशक्ती -

सुरुवातीस किंवा काही दिवस जसा मादक पदार्थाची त्याला सवय असते, त्यापासून त्याला जो लाभ होत असतो तो पुढे होत नाही, पूर्वा जो आनंद, नशा एखाद्या पदार्थाच्या सेवनातून मिळायचा तो त्याला मिळत नाही, त्याच्या शरीराला मादक पदार्थाबाबत सहनशक्ती निर्माण झालेली असते, त्यामुळे तो अशा मादक पदार्थाची डोस वाढवतो, घेत असलेल्या मादक पदार्थापेक्षा अधिक प्रभावी मादक पदार्थ घेऊ लागतो. ही अवस्था व्यक्तीला व्यसनग्रस्त अवस्थेत पोहचू शकते.

३. मादक पदार्थाची आसक्ती -

मादक पदार्थाची सवय व त्याचे वाढते प्रमाण पाहता असे दिसून येते की, त्या व्यक्तीचे त्या पदार्थावरचे अवलंबन वाढले आहे, या काळात त्याच्या शारीरिक वा मानसिक लक्षणात बदल होतो. मादक पदार्थ न मिळण्याची कारणे वचिततेची लक्षणे होत, वेळीच व दबा तितका मादक पदार्थाचा डोस मिळाल्याशिवाय त्याचे शरीर व मन नीट कार्य करू शकत नाहीत, अशा मादक पदार्थसक्त व्यक्तीला हा मादक पदार्थाचा डोस मिळाला तरच त्याला तातुरते येते वाटते, पण हे मादक पदार्थ मिळाले नाहीत तर तो ते मिळविण्यासाठी कोणताही विनमिश्र न वाळगता वाटेल ते करू शकतो. यात चोरीपासून खून करण्यापर्यंत तर खोटे बोलण्यापासून शूल विकण्यापर्यंत कोणतेही मार्ग वापरले जातात.

मादक द्रव्यासक्तीची लक्षणे -

- चिंता आणि भीतीसक्त प्रतिक्रिया.
- स्थळ - काळाने अनुभूति नसणे.
- अपमान होणे.
- संशयो भ्रमो.
- मानसिक मोडक, वास्तवतेचे भाव हरपणे आणि विस्मरण.
- उदासिना, विविध वर्तन.
- मूल्यांचे अंधारण.
- निष्कारळजीवणा व सेवनातून पक्की विरमण.
- संपूर्ण शरीराला सूज होणे.

मादक द्रव्यांचे प्रकार

मादक द्रव्यांचे पाच प्रकार खालील प्रमाणे आहेत.

१. उत्तसामक पदार्थ
२. उत्तेजक पदार्थ
३. गुंगी आणणारे पदार्थ
४. प्रमात्पादक पदार्थ
५. निकोटिन

यांमध्ये प्रमुखाने तंबाखू, मद्य, अफू, मॉर्फिन, हेरोईन, ब्राउन शुगर, कोकैन, गांजा, भांग, चरस, बायो-कॅरेट्स, अॅम्फोटेमिन्स, एल. एम. डी. इत्यादी द्रव्यांचा समावेश केला जातो.

मादक पदार्थांच्या सेवनाची वर्तमान स्थिती --

आज वर्तमानक परिणाम करणारी वॉर्ड गोट म्हणजे मादक पदार्थांचे व्यसन. तरुणांमध्ये मादक पदार्थांच्या व्यसनाने प्रमाण वाढतच आहे. या प्रमाणातच वाढ होण्यासोबतच तरुण वैद्यकीय सल्ला किंवा आचारकडे कानाडोळा करीत आहेत. १६ ते २२ वर्ष वयोगटातील तरुणांना मादक पदार्थांचे व्यसन असून या प्रमाणामध्ये १० टक्क्यांनी वाढ होत आहे. नॅशनल ड्रॉग रेकॉर्ड्स ब्युरोच्या शहर-निहाय माहितीमधून समोर आले की, २०१४ मध्ये देशात Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act अंतर्गत १९,८७४ प्रकरणांची नोंद झाली. यापैकी मुंबईमध्ये १८,२७४ प्रकरणांची नोंद करण्यात आली, ज्यामधून मुंबई शहरामध्ये मादक पदार्थांचे सेवन करणारे प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे दिसून येते.

भारताच्या आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार १५ ते १९ वर्ष वयोगटातील २४.६ टक्के मुलांना तसेच ५.५ टक्के मुलींना तंबाखू खाण्याचे आणि १५ टक्के मुलांना तसेच ४ टक्के मुलींना मद्यपान करण्याचे व्यसन असल्याचे दिसून आले. नोबेल शांती पुरस्कार विजेता व बाल कल्याण सल्ल्यांचे प्रणेते कॅलाश सत्यर्थी यांनी सर्वोच्च न्यायालयासमोर मादक पदार्थांसंदर्भातील समस्या मांडली आणि मादक पदार्थांच्या सेवनापासून दूर ठेवण्यासाठी एक 'नॅशनल अॅक्शन प्लान' तयार करण्याची सरकारकडून विनंती केली.

सामाजिक संरक्षणाचा अभाव, वेगळेपणाची भावना, कामात व्यस्त असलेले विभक्त पालकांची किशोरवयीन मुले, जैविक दुर्बलता, आनुवंशिक आजार व मानसिक आजारापासून पीडित असणारी मुले मादक पदार्थांचा सेवन करण्याचा प्रयत्न करतात. मानसोपचार तज्ञांच्या एका समूहाने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार दिवस आले की, मुंबईतील किशोरवयीन मुले वॉर्ड मित्रांच्या सोबतीमुळे, सहकाऱ्यांचा दबाव आणि तणाव, या पदार्थांचा सेवन असलेले अनुभवतात व तेवढ्यामुळे मादक पदार्थांचे सेवन करत आहेत. अशा किशोरवयीन पिढीला व्यसनपासून दूर ठेवण्यासाठी योग्य मार्गदर्शनाची गरज आहे. यात पालकांचा पाठिंबा महत्वाचा आहे. आपली मुले मादक पदार्थांच्या आहारी गेल्याचा संशय असले तर त्वरित वैद्यकीय मदत घेतली पाहिजे.

मादक द्रव्यांचे दुष्परिणाम

१. शारीरिक दुष्परिणाम --

अर्थात काळावधीपर्यंत मादक द्रव्यांचे सेवन केल्याने शरीरातील विविध अवयव खराब होतात. शरीर ते अनेक रोगांना युक्त होते. शारीरिक शक्तीचा न्यास होतो. परिणामी व्यक्तीचे मृत्युस सामोरे जावे जाते.

२. मानसिक दुष्परिणाम --

व्यसनाच्या अत्याधिक आहारी गेलेल्या व्यक्तीचे मानसिक संतुलन नसते. बोलणे, गवणीमान, यात फरक पडतो. मादक द्रव्यांचा त्वरित परिणाम होऊन व्यक्तीची विचारशक्ती, निर्णयशक्ती,

विराजणशक्ती कमी होणे, जल, स्मरणशक्तीवर विपरित परिणाम आल्यामुळे भ्रमिच्छावस्था निर्माण होते. गंधस्वरूप द्रव्ये वाचाने वाचते, व्यक्तीचे चिह्नस्वरूप होते. अशा प्रकारे मानसिक विकृती निर्माण होते.

३. आर्थिक दुष्परिणाम -

मादक द्रव्यामुळे व्यक्तीच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर विपरित परिणाम होतात. त्यामुळे व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी होते. त्यामुळे उत्पादनाचे प्रमाण कमी होते. अशा प्रकारे मादक द्रव्यामुळे संबंधित व्यक्तीची आर्थिक स्थिती खालखते. जोवनावरही विपरित परिणाम होत असतात. मादक द्रव्यावरील अत्यांतर्गत मार्गामुळे व्यक्तीवर आर्थिक विपदावाचण्याची पाह्या येते.

४. मादक द्रव्य व व्यक्तीगत विघटन -

मादक द्रव्याच्या अवाक वरतळा अथवा गैरसमजा किंवा कोणत्याही कारणामुळे व्यक्तीने सतत मादक द्रव्याचे सेवन सुरू केले. तसे व्यक्तीचा विघटनाची समस्या निर्माण होते. व्यक्तीच्या वर्तन पद्धतीत विकलच्छातपणा निर्माण होतो. म्हणजेच व्यक्तीने वैयक्तिक विघटन होते.

५. मादक द्रव्य व कुटुंबिक विघटन -

मादक द्रव्याच्या आणखी गेलेली व्यक्ती ज्या कुटुंबाची असते त्या कुटुंबावर मादक द्रव्याचे दुरगामी परिणाम होतात. व्यसनाधिन व्यक्तीने आणि कुटुंबातील अन्य सभासद बांच्या परस्पर संबंधात दुरावा निर्माण होते. उदा. पत्नी-पत्नी, पिता-पुत्र संबंध नण्णावपूर्ण होतात.

६. मादक द्रव्य व सामाजिक विघटन -

समाजात अनेक लोक मादक द्रव्याच्या व्यसनी गेलेले असतात. त्यामुळे सामाजिक विघटन घडून येणे स्वाभाविक उरते. अशी व्यक्ती समाजमान्य नियमणे व प्रमाणकांचे उल्लंघन करत असते. त्यामुळे समाजात मत्तेशाही, चोरी, खून, बेशुध्यावृत्ती इत्यादी मध्ये वाढ होते. त्यामुळे मादक द्रव्याच्या सामाजिक विघटनाचे प्रमुख कारण मानले जाते.

मादक द्रव्यवर्भासाठी उपाययोजना

मादक द्रव्याच्या दुरगण्यागाने धावक परिणाम पाहता या समस्यांचे निराकरण करणे किती आवश्यक आहे हे दिसून येते. या समस्यांचा निराकरणारासाठी उपचारात्मक आणि प्रतिबंधात्मक उपाययोजना महत्त्वाची आहे.

अ) उपचारात्मक उपाय -

१. कुटुंबाचा भूमिका
२. व्यक्तीचे स्वभाव व वर्तन
३. शिक्षण व सतत जाणी भूमिका
४. वैयक्तिक मानसोपचार
५. समाजशास्त्रीय उपचार
६. पूर्वसूचना

ब) प्रतिबंधात्मक उपाय -

१. प्रतिबंधात्मक शिक्षण
२. समस्यांचे संशोधन
३. तक्राराने निराकरण व पर्यावरणात सुधारणा
४. विविध संस्थांच्या कार्याला प्रोत्साहन
५. मादक द्रव्याच्या दुरगण्यास प्रतिबंध
६. व्यसनाधिन व्यक्तींकरिता प्रोत्साहन

७. कायद्याची कठोर अंमलबजावणी

याशिवाय मादक पदार्थांच्या सेवनाची समस्या लक्षात घेऊन भारत शासनाने मादक पदार्थांच्या व्यसनाच्या समस्यांला सर्वोच्च प्राथमिकता दिली आहे. या संदर्भात भारत सरकारने १९८५ मध्ये 'द नारकोटिक ड्रग्स अँड साइकोट्रॉपिक सब्स्टन्सेस अॅक्ट' पास करून तो १४ नोव्हेंबर १९८५ पासून लागू करण्यात आला. तेव्हापासून या कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

१. डॉ. आमलविक्रम प्रदिप, भारताचे समाज प्रश्न आणि समस्या, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै २००९
२. डॉ. कच्छाडे बी. एम., भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिंपळापुणे प्रकाशन, नागपूर, जून २००९
३. प्रा. तोडरे मनोहर, समाजशास्त्र, सेट/नेट, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
५. <https://www.hindujagruti.org/hinduism-for-kids-marathi/342.html> Date- 17/02/2019

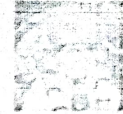
Shri SaiBaba Gramin Vikas Sanstha's

MAHILA MAHAVIDYALAYA GADCHIROLI

Centenary Celebration Year of Indian Sociology - 1919-2019

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE ON

"DRUG ADDICTION - A MAIN PROBLEM OF INDIAN SOCIETY IN CURRENT SCENARIO"

CERTIFICATE

This Certificate is awarded to Mr. / Ms. / Dr. Mithun B. Raut of Adarsh Arts & Com. College, Desai Ganj in recognition of participation in National Level Conference on "DRUG ADDICTION-A MAIN PROBLEM OF INDIAN SOCIETY IN CURRENT SCENARIO" organized by the Department of Sociology, Mahila Mahavidyalaya, Gadchiroli on 1st March 2019.

He / She has presented Reasearch Paper entitled मादक पदार्थाचे नैतनामुळे विभवि
बेवाया समस्या

San Gadh Chaudhari
Dr. S. N. Chaudhari
Head Dept. of Sociology
Mahila Mahavidyalaya, Gadchiroli

[Signature]
Dr. Hemant K. J.
Principal
Mahila Mahavidyalaya, Gadchiroli

[Handwritten mark]

Two Days Interdisciplinary National Conference

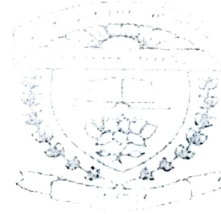
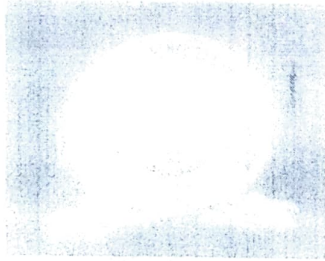
► *The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of
Vidarbha*

October 16-17, 2019

Conference Proceedings

Editor

Dr. Arvind Joshi

Organised by

Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad

And

Department of Sociology, C.P. and Berar E.S. College, Nagpur

Two Days Interdisciplinary National Conference
On
The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of Education

October 16-17, 2019

Organised by

Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad
and
Department of Sociology, C. P. and Berar E.S. College, Nagpur

Editor

Dr Arvind Joshi
Organising Secretary
HOD
Department of Sociology, C. P. and Berar E.S. College
Tulyibagh Road Mahul Nagpur

Patron

Maj.Gen.A.S.Deo
President

C.P. and Berar E.S. Society, Nagpur

Mr. Anil Mahajan

Secretary

C.P. and Berar E.S. Society, Nagpur

Mentor

Dr. Milind Barhate

Principal

C.P. and Berar E.S. College, Nagpur

Organizing Secretary

Dr. Arvind Joshi

HoD

Department of Sociology

C.P. and Berar E.S. College, Nagpur

Dr. B.M. Karade

President

Vidarbha Marathi

Samajshastra Parishad

Advisory Committee

Dr. B.K. Swain

Dr. Ravindra Vikhar

Dr. Kishor Raut

Dr. Vinayak Irpate

Dr. G.N. Nimbarte

Dr. J.K. Mahajan

Dr. Medha Kanetkar

ISBN:978-81-941779-5-0

Published by-Sankalp Publication Vidyanagar, Nagpur

NI-8600848950

Preface

Sustainable development and innovations that aim at changing societal problems is the need of hour. The objectives of the conference are to promote understanding of particular strategy of Vidarbha Development Board and its effects on society. Also it will help to understand the recent trends in existing developmental plans for Vidarbha. The main aim of this interdisciplinary national conference is to promote and provide knowledge to public and encourage to participate for holistic development of the Vidarbha region. The strategy, organization, objectives and relevance will get to know and will fruitful developmental process. It will also helpful to understand, eliminative social issues and problems through Vidarbha Development Board. With intensive research through Humanities, Social Sciences, Education Management, Science and Technology' would have interaction with the society. The academia is equipped to rethink and revitalize and provide a rational critique in these spheres and provide implementable solutions through this conference.

This conference is organized with an aim to provide a platform to researchers and experts from various disciplines so that a sound dialogue would be built in order to find sustainable solutions for social problems that people face in their daily life in Vidarbha region. I feel great pleasure and satisfaction when I claim that we have been successful in initiating this process.

I thank all the participants for their contribution of unique ideas and thoughts. I also extend my gratitude to my colleagues for encouraged and supported me in organizing this conference. I also thank the faculties and research scholars for their active participation in planning and execution of this conference.

Organizing Secretary

*Dr. Arvind Joshi
HoD Department of Sociology
C.P. and Berar E.S. College, Nagpur*

Sequence

- 1.ORGANIC FARMING - THE BEST OPTION FOR VIDARBHA'S DEVELOPMENT...1
Dr.Kavita Mate
- 2.RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONALINTELLIGENCE AND PERFORMANCE...4
Dr.Gomatkar Jaya
Head, Department of Psychology
C.P. & Berar College Nagpur
- 3.NAXALISM : IN VIDARBHA11
Dr.Prity Patil (Kale)
Assistant Professor
Dept. of Sociology
Gondwana University
Gadchiroli
4. Emerging Trends of Infrastructure Development Companies in Vidarbha.....18
Dr.Harshali B. Gomase
Assist. Professor
Adhvaso Patil Institute of Management and Research
- 5.Crises in Agriculture of Vidarbha Region in Maharashtra.....29
Dr.Sucheta Parkar
HoD
Dept.of Sociology
Kamla Nehru College Nagpur
- 6.Problems in Urban Society in Current Scenario.....36
Dr.Anuradha Khade
Assistant Professor
Dept.of Sociology
N.Waghaye Arts and Commerce
College Lakhani
- ✓ 7. विदर्भातील विविध सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन41

श्री. मिथुन बाबुराव राऊत
संशोधक विभागीय
गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

महाराष्ट्रातील राज्यकर्त्यांच्या पक्षपाती व्यवहारामुळे विदर्भात उदयोगांचा अवस्था दयनीय आहे. त्यामुळे उद्योगांची समस्या गंभीर झाली आहे. विदर्भातील शिक्षित तरुणांना राजगारासाठी मुंबई, पुणे, तैद्रावात ई. टिकणी जावे लागते. त्यामुळे स्थलांतरितांची समस्या निर्माण झाली आहे. पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भात सिंचनावर अत्यल्प खर्च होत आहे. पण राजगारामुळेही विदर्भातील अनेक प्रकल्पांची अवस्था गंभीर आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची समस्या वाढत आहे. विदर्भातील तीन चतुर्थांश जमीन जंगलात व्यापली आहे. विदर्भ राज्याच्या विकासासाठी हे महत्वाचे साधन आहे. परंतु या वनसंपदेच्या विस्तारासाठी राज्यकर्त्यांद्वारे अत्यल्प खर्च केला जातो. विदर्भावर हा अन्याय आहे. लोह, मँगनीज, चुनखडी आदी खनिज विदर्भात पुबलुक आहेत. मात्र, अतिरिक्त उर्जा प्रकल्पांद्वारे या संसाधनांचा दुरुपयोग केला जात आहे. येशे तयार होणाऱ्या विज विदर्भाविरुद्ध जाले त्यामुळे लोड शेडिंग ची समस्या निर्माण होत आहे. सोयतच प्रदूषणाची समस्या गंभीर होत आहे.

प्रादेशिक घटकांचा विकास त्या त्या प्रदेशाच्या गरजा लक्षात घेऊन व्हायला हवा उदा. महाराष्ट्रात झालेल्या रस्त्याच्या तुलनेत विदर्भात किती रस्ते झाले, हे ठरवणे मुळातच संपूर्ण चुकीचे आहे. पश्चिम महाराष्ट्राच्या सिंचनाच्या दिशेने विदर्भातील सिंचनाचे मोजमाप करणे चुकीचे आहे. या पार्श्वभूमीवर आपल्याला विदर्भाचा विचार विदर्भाच्या उर्सेवर करायला पाहिजे. येथील गरजांच्या आधारावर येथले प्लॅनिंग व्हायला हवे. शेतकरी आत्महत्या, कुपोषण व नशालवाद या विदर्भातील प्रमुख समस्या आहेत. विदर्भातील ८० टक्के प्रजा ही शेतकरी व आदीवासी आहे. फक्त २० टक्के प्रजा पांढरपेशी आहे. त्यामुळे विदर्भाकरिता 'अर्बन प्लॅनिंग' करणे योग्य अग्रक्रमाचे नाही. आम्हाला २० टक्क्यांकरिता विदर्भ निर्माण करायचा नाही. ८० टक्के प्रजेकरिता त्यागाचे प्लॅनिंग केले तरी पुरेसे आहे.

दरमिळ सर्व विदर्भातील विविध सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समस्यांचे खालील विभागामध्ये विभागणी करता येईल. चिन्तेकरने ते आकलन करण्यास सोपे जाईल. परंतु प्रामुख्याने विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या याद्वारे असायन करणे अगत्याचे संकल्प. 'शेतकरी आत्महत्या' ही भारतीय समाजामध्ये एक पार पोट समस्या म्हणून आज गंभीर झाली आहे. स्वतःच्या अर्थाने भारत देशामध्ये शेतकरी वर्गाचा जगाचा 'पोशीदा' म्हटले आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे असे गवनि म्हटले जाते. अशा समाजामध्ये शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होताने ही खरी चिन्तेची, चिन्ताची व संशोधनाची आव आहे. त्यासाठी खालील मुद्दे लक्षात घेता येतील.

विदर्भातील सामाजिक समस्या --

- ✓ विरक्षणता
- ✓ व्यसननिधनता
- ✓ प्र. साचार
- ✓ अयोग्य वि. साचकारणे
- ✓ कमकुवत स्थिती
- ✓ दळणवळणाचा अभाव
- ✓ पूर्णविलेख विज्ञान विज्ञान कृषी
- ✓ योजनांचे सरकाराकडून
- ✓ कृषी क्षेत्रावर कमी खर्च
- ✓ पीकावरील रोमराई
- ✓ द. काळ
- ✓ प्रदू. प्रद.
- ✓ बालमुन्हेगारी
- ✓ पाणमजुरी
- ✓ लोकसमस्यांचे समस्या
- ✓ विनाश, बेरोजगारी मुळे स्थलांतरितांची समस्या
- ✓ पाण्याचा अभाव
- ✓ विनाश करणाऱ्या स्त्रीयांची समस्या
- ✓ अल्पवय
- ✓ अस्वच्छतेची समस्या
- ✓ विनाश विनाशकार अल्पवय खर्च
- ✓ अल्पवय निष्कारितांची आघाताची वाढती समस्या

विदर्भातील आर्थिक समस्या --

- ✓ अर्थिक वि. अभाव
- ✓ अल्पवय अल्पवय
- ✓ अल्पवय अल्पवय अल्पवय
- ✓ अल्पवय अल्पवय
- ✓ अल्पवय अल्पवय
- ✓ अल्पवय अल्पवय

- ✓ वाहना खर्च
- ✓ तंत्रज्ञानाचा अभाव

विदर्भातील राजकीय समस्या -

- ✓ राजकीय उदासीनता
- ✓ मतदानासंबंधी अज्ञानगुंथता
- ✓ महाराष्ट्रातील राज्याकल्याणाचा विदर्भाप्रती पक्षपाती व्यवहार
- ✓ अयोग्य उमेदवारांना पक्षाचे टिकीट

या समस्यांवर खासगीत काही उपाययोजना करता येतील व ह्या समस्या आटोवण्यात आणण्याचा प्रयत्न करता येईल.

१. तिकन्यांमध्ये स्वातंत्र्यनिर्माण करणे.
२. तिकन्यांमध्ये जागृता व जागृती निर्माण करणे.
३. सिचनेत प्रमाण वाढविणे.
४. मुलभ कर्जपुरवठा करणे.
५. वातावरणाचे संघटन निर्माण करणे.
६. पुरक व्यवसाय निर्माण करणे.
७. तमाळाला योग्य भाव देणे.
८. तंत्रज्ञान मुबलक विज्ञान विद्यालये, सिचन व वातावरण हे सुविधा निर्माण करणे.
९. सामर्थ्य योजना सामान्य नागरिकांकरिता पोचविणे.
१०. स्वच्छतेचे जणव पटवून सांगणे.
११. प्राथमिक सुविधा सहज उपलब्ध करून देणे.
१२. राजकीय जागृता जागृता करून मतदानाचे महत्त्व पटवून सांगणे.
१३. प्रदूषण नियंत्रण करून, आरोग्यात आणण्याचा प्रयत्न करणे.
१४. वाढतुळ नियमांचे पालन करणे.
१५. राजकीय व्यवहार सामान्य जनतेला पटवून सांगणे.

सारांश

विकास असेल तरच ही संज्ञा विदर्भातील विविध सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समस्या वृथा बदलू शकतात असून याकारिता अनेक घटक कारणांभूत आहेत. त्यामुळे एका क्षेत्रामध्ये बदल घडवून घालणार नाही तर विदर्भात सर्वांगीण विकास करता येईल अशा उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. निसर्ग, समाज व्यवस्था, आसकीय धोरण, बदलती सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थिती व यामध्ये होणारे परिवर्तन लक्षात घेवून राजकीय उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. त्याकारिता केवळ शासनाला जबाबदार धरून चालणार नाही तर सर्वांनी जबाब सहित परिवर्तनाच्या व विकासाच्या पथातमध्ये आनण्याची जबाबदारी सर्वांची आहे. त्याकारिता सर्वत्र सच्यामभूत सामुदायिक प्रयत्नांच्या माध्यमातून व शासनाच्या धोरणात्मक योजनांच्या माध्यमातून विदर्भातील समस्यांचे पडणूक हळी घडणूक येईल.

संदर्भ ग्रंथ

1. विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या — कारणे व उपाय — प्रा. एन. आर. भिंगार
2. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : थांबवायच्या कशा? — दिवाकर बोकरे
3. 'शेतकरी सामिक'
4. 'बळीराजा सामिक'
5. डॉ. जगदाई बी. एम., भारतीय समाज पत्र आणि समस्या
6. <http://nmur.ac.in/Portals/46/SI%20%20US%20%20B%20%20Sociologi.pdf>
7. <https://divyamarathi.bhaskar.com/news/MAG-divya-education-2344816.html>
8. <https://marathi.thewire.in/mulbhut-samasya-awahan>

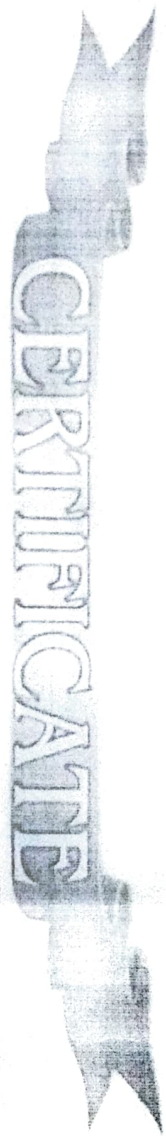
C.P. AND BERAR E.S. COLLEGE, NAGPUR
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY AND

VIDARBHA MARATHI SAMAJSHASTRA PARISHAD

Two Days Interdisciplinary National Conference

The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of Vidarbha

This is to certify that Prof. Dr. Mr. Ms. मिथुन बाबुराव राऊत
of has attended Two Days Interdisciplinary National Conference on
The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of Vidarbha organised by the Department of
Sociology, C.P. and Berar E.S. College, Nagpur and Vidarbha Marathi Samajshashtra Parishad on
16-17 October, 2019. He/She has presented research paper entitled विदर्भातील विविध सामाजिक
शास्त्राचा विकास सामाजिकशास्त्र अध्ययन.

Dr. Anand Joshi
Organizing Secretary

Department of Sociology
C.P. and Berar E.S. College, Nagpur

Dr. Nilima Parbhakar
Principal

C.P. and Berar E.S. College, Nagpur

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X

Issue - II

April - June - 2021

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.399

www.sjfactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

Department of English, M.S. University

Warananagar, Jalgaon - 392005, Gujarat, India

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA".
Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, 7030308239 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq

Dept. of Economics, University of Dhaka
Dhaka-1000, Bangladesh

Roderick McCulloch

University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland 4558, Australia

Dr. Ashraf Feroz Fata

College of Arts and Sciences,
Salimul Islam University, KAS

Dr. Nicholas Loannides

Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
University of Kent, Canterbury, Kent, CT2 7NF, UK
Tel: 01226 337801, UK

Muhammad Mezbah-ul-Islam

Ph.D., Sr.HH. Junior Assnt. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management,
University of Dhaka, Dhaka-1000, Bangladesh

Dr. Meenu Maheshwari

Assnt. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management,
University of Kota, Kota

Dr. S. Sampath

Prof. of Statistics, University of Madras,
Chennai-60005

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao

M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assnt. Prof. Dept. of Management,
Pondicherry University,
Karakal - 605005

Dr. S. K. Omariwar

Professor and Head, Physics,
Sri Gadge Baba Amravati
University, Amravati

Dr. Rama Pratap Singh

Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareilly Road, Lucknow

Dr. Sheldhar Gangurwar

Head Dept. Vastu Shastra Nank,
Mahavidyalaya, Varanasi, Nanded

Memon Sohail Md Yusuf

Dept. of Commerce, Nirwa College
of Technology, Nirwa, Oman

Dr. S. Karunanidhi

Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras

Prof. Joyanta Borbora

Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh

Dr. Walurik Sarwade

UOD Dept. of Commerce,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aamethur

Dr. Manoj Dixit

Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow

Prof. P. T. Srinivasan

Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai

Dr. P. Vithal

School of Language and Literature,
Marathi Dept., Swami Ramkrishna
Teerth Marathwada University, Nanded

 EDITORIAL BOARD

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Memnagar, MP. Tal. Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque
Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies, University of Jammu.

Dr. Safiqur Rahman
Assistant Professor, Dept. of Geography,
Guwahati College Bamunimaidam, Guwahati,
Assam.

Dr. Raju Munghate
Principal,
Shri. Govindrao Munghate Arts and Science College,
Kurkheda, Dist. Gadchiroli.

Dr. Ravindra Vithoba Vikhar
Head Department of Sociology,
Shri. Govindrao Munghate Arts and Science College,
Kurkheda, Dist. Gadchiroli.

Dr. B. M. Karade
President,
Vidharbha Marathi Samyashastra Parishad.

Dr. Gopi Nimbarte
Dean, VNIT College, Nagpur.

Prof. Dr. Narendra Arekar
Head of the Department of Marathi,
Shri. Govindrao Munghate Arts and Science College
Kurkheda, Dist. Gadchiroli

Dr. Dasharath D. Ade
Head of the Department of History,
Shri. Govindrao Munghate Arts and Science College,
Kurkheda, Dist. Gadchiroli.

PUBLISHED BY

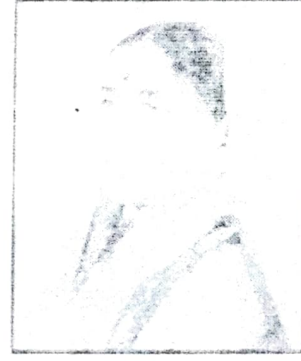
Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

दंडकारण्य शैक्षणिक व सांस्कृतिक विकास
संशोधन संस्था, गडचिरोली.

श्रद्धेय गोविंदराव मुनघाटे
संस्थापक अध्यक्ष

श्रद्धेय कमलताई मुनघाटे
संस्थापक सचिव

कार्यकारी मंडळ

अध्यक्ष
मा. डॉ. राजु मुनघाटे

उपाध्यक्ष
मा. देवाजी नरुले

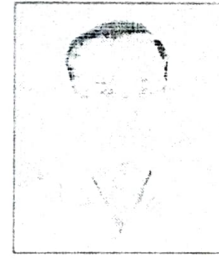
सचिव
मा. डॉ. प्रमोद मुनघाटे

सहसचिव
मा. अनिल मुनघाटे

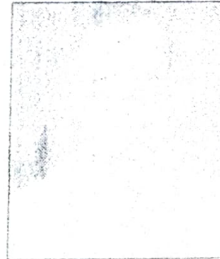
सदस्य
मा. पांडूरंग एन. म्हशाखेत्री

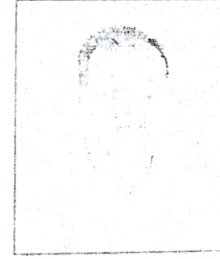
सदस्य
मा. प्रा. अरविंद बंदे

सदस्य
मा. सुप्रीय डी. दुधमोचन

सदस्य
मा. नामदेव के. बानवले

सदस्य
मा. सुरेश लडके

विदर्भ मराठी समाजशास्त्र परिषदेची कार्यकारणी

प्राचार्य डॉ. बी. एम. कऱ्हाडे	-	अध्यक्ष
डॉ. पंढरी वाघ	-	उपाध्यक्ष
डॉ. रविंद्र विखार	-	सचिव
डॉ. अशोक सालोटकर	-	सहसचिव
डॉ. स्निग्धा कांबळे	-	कोषाध्यक्ष
डॉ. सुरेश डोहणे	-	सदस्य
डॉ. दिवाकर ऊराडे	-	सदस्य
प्रा. डि. व्ही. घोडेस्वार	-	सदस्य
डॉ. किशोर राऊत	-	सदस्य
प्रा. बालाजी दमकोंडावार	-	सदस्य
प्रा. मिथुन राऊत	-	सदस्य
प्रा. पितांबर पिसे	-	सदस्य

CONTENTS OF MARATHI - I

क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
1	कविशिल्पाचा महत्त्वाचा अंगीकार पातळीवर टाकता येईल यावर विचार Assistant Prof. M. B. Rewatkar	१-६
2	राज्याचे युवावर्ग यांच्याकडे संस्कृत भाषा शिकवण्याबाबत प्रा. निखिल गणेश जगताप	७-१३
3	साहित्य क्षेत्रातील व्यक्तींचे परिचय डॉ. नलिनी ईश्वरदाम बोरकर	१४-२३
4	शिकवण्याच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक उत्कृष्टतेचा उपयोजन प्रा. पितांबर विठोबाजी पिमे	२४-३७
5	कवितांचा अर्थव्यक्तिगत व सामाजिक अर्थ यांच्या दृष्टीने विचारणे प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	३८-३९
6	संस्कृत विद्यापीठाच्या माध्यमातून अर्थ अभ्यास डॉ. संजय रा. पाखर्गे	४०-४६
7	सामाजिक विकासामाठी शारदा आणि पशामनाची वाचपदांची प्रा. डॉ. संकेत सुरेश काळे	४७-५०
8	संस्कृत भाषेतील शब्दांच्या अर्थानुसार अर्थ अभ्यास प्रा. विणा एस. काकडे	५१-५६
9	कवितांच्या अर्थानुसार अर्थ अभ्यास प्रा. डॉ. विठ्ठल गोपा चव्हाण	५७-६०
10	संस्कृत भाषेतील शब्दांच्या अर्थानुसार अर्थ अभ्यास डॉ. आस्तीक मुंगमोडे	६१-६५
11	संस्कृत भाषेतील शब्दांच्या अर्थानुसार अर्थ अभ्यास प्रा. कविता बामनराव उईके	६६-७०
12	संस्कृत भाषेतील शब्दांच्या अर्थानुसार अर्थ अभ्यास श्री. खुशाल जीवन सातपुते प्रा. डॉ. रविंद्र वि. विखार	७१-७५

CONTENTS OF MARATHI - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकांचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	कोविड-१९ च्या यादवेदीच्या काळातील महिलांचेर शोषण धरमूनी हिंसाचार प्रा. डॉ. माधुरी ना. कोकोडे	७१-७८
१३	कोविड-१९ काळामेळी शालेय बालकांचे कौटुंबिक समावेशन-एक अध्ययन सौ. मेधा मांडन रतकंठीवार डॉ. माधुरी नापदेव कोकोडे	७९-८५
१४	कोविड-१९ मधील समाजातील विविध सामाजिक समस्यांचे अस्तित्व डॉ. मिथुन वावुराव राजत	८६-८९
१५	कोविड-१९ सामाजिक बदलांची नांदी Asst. Prof. Dr. Nita Rameshwar Kalaskar	९०-९९
१६	कोविड काळ आणि रचित अत्याचार प्रशांत घोडवाडीकर	१००-१०४
१७	वर्तमान समाजात समाजशास्त्र विषयाचे महत्त्व आणि व्यवसायिक उपयुक्तता: एक सामाजिक अध्ययन प्रा. डॉ. राजेंद्र यादवराव चारमागडे	१०५-१०९
१८	भारतीय समाजात प्रचलित असलेल्या प्रमुख समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा. डॉ. संजय श्रीहरी कुंभारे	११०-११४
१९	स्त्रियांचा स्तर उंचावण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका सतीश गोवर्धन पेटकर	११५-११९
२०	ग्रामीण विकासाला सामन आणि प्रशासनाची भूमिका: विशेष संदर्भ 'जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा' प्रा. निलंगेकर एस. एस.	१२०-१२२
२१	लकडाऊन मधील कौटुंबिक लैंगिक हिंसाचारचे सामाजशास्त्रीय विश्लेषण Sneha Ramraoji Wasnik	१२३-१२८
२२	ग्रामीण महिला, गैरकीय नेतृत्व आणि आव्हाने प्रा. डॉ. विजय शंकरराव दिघोरे	१२९-१३२
२३	कोविड-१९ च्या दुसऱ्या लाटमुळे सामाजिक संस्थांची बदलती स्थिती प्रा. धर्मदास व्हि. घोडेस्वार	१३३-१३८

१५. कोविड-१९ मधील समाजातील विविध सामाजिक समस्यांचे अस्तित्व

डॉ. मिथुन बाबुराव राऊत

आरंभ कला व वाणिज्य महाविद्यालय, देसाईगंज, जि. गडचिरोली.

भारतीय समाजव्यवस्था सांस्कृतिकदृष्ट्या एकजिनसी नाही अनेक धार्मिक, वाशिक व भाषिक गटांचे अस्तित्व आहे त्याचबरोबर आर्थिक शक्तीच्या विचारातही मोठ्या प्रमाणात विषमता सापडते. अत्या बहुलवादी समाजरचना असतल्या देशात जेव्हा मोठ्या प्रमाणात कोरोनाची लागण होत, तेव्हा त्या समाजाचे ठिकात्मक परीक्षण सार्वजनिक विवेकाच्या माध्यमातून हाणू आवश्‍यक बनते सार्वजनिक विवेकात तत्त्व सार्वत्रीक श्रद्धा, मूल्ये व नैतिक विचारादृष्टीबरोबर, इतरांच्या नागरी हक्कांप्रती आदर भावना व्यक्त करत असावे, आरोग्य, पोलिसा व स्थानिक पशांनाने कर्मचारी दिवसा मात्र कोरोनाशी झुज देत, रूग्णांना दरे करण्यासाठी मेहनत घेत आहेत, परंतु गेल्या काही महिन्यांपासून मात्र या कोरोनायुद्धाच्या भेदभाव व सामाजिक बहिष्काराला सामोरे जावे लागत आहे.

कोरोनाविषयक रूग्णांवरील सामाजिक बहिष्कारासारख्या वाढत्या घटनांमुळे, पोलिसांना अनेक हाऊसिंग सोसायट्यांना कायदेशीर नोटिसा पाठवाव्या लागल्या आहेत एका बाजूला सार्वजनिक विवेकाच्या न्हासाने भारतीय समाजात पशमता आणि दुरवस्था आला असताना, दुसऱ्या बाजूला आरोग्य समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी कायदा व सुव्यवस्थेच्या उपाययोजना करण्यावर राज्यसरश्ने भर दिला आहे लॉकडाऊन अंमलबजावणी करण्यासाठी पोलिस यंत्रणा कार्यरत आहेत म्हणजे आज कोरोना ही आरोग्य विषयक समस्या नसून, ती एक कायदा सुव्यवस्थेचा भाग असल्याची परिस्थिती आहे सामाजिक श्रेयं विरकधीत करणाऱ्या अशा परिस्थितीत सामाजिक अंतराची संस्कृती शारीरिक अंतराएवजी जाती जातीमध्ये व वर्गावर्गांमध्ये कायमचे सामाजिक अंतर रुजवेल, अशी भीती व्यक्त होत आहे ही भीती खरी व्हायची नसेल, तर कोरोना आपल्या नात्यावर आणि सामाजिक संबंधावर स्वार होता काय नये.

कोरोनाचे लागणामध्ये भय आणि क्लेशदायक परिस्थिती निर्माण केली भारद्ही आज या आजाराशी मुकाबला करताना सामाजिक परिस्थितीतून जात आहे आज भारतात कोरोनाग्रस्तांची संख्या लाखात आहे, कोरोनाशी मुकाबला करण्यासाठी सरकार सर्व उपाययोजना करत आहे अशा संकटसमयी सार्वजनिक क्षेत्रांमधील सामान्य जनेतच्या परिहताकारक दृष्टीचीही कसोटी लागली आहे कोरोनाग्रस्त रूग्णांकडे दया भावनेने पाहणे अपेक्षित होते, पण त्या एवजी समाजात तिटकाल अधिक प्रकामे जाणवतो आहे, कोरोना रूग्णांकडे लोक ज्या तिटकान्याने पाहतात, त्यामुळे भारतीय समाजाचे सार्वजनिक क्षेत्र विवेकशून्य बनत चालले आहे व्यक्ती-व्यक्तीमधील नातेसंबंधामध्ये वैचारिक दुरी निर्माण झाली आहे

कायद्याची लागण आसल्याची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत असताना, दुसऱ्या बाजूला त्यांच्या प्रती त्याचेच संजारी व नातेवाइक असंबंदनशील हताशा दिसतात कोरोनाग्रस्त व्यक्तीला भेदक दृष्टीने पाहिले जात आहे, पण अनेक ठिकाणी त्या व्यक्तीला अक्षरशः चाळीत टाकण्याची घटना घडत आहे, मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे, समाजामध्ये राहूनच त्याला मनुष्यत्व प्राप्त होते, हे भीक विचारवंत ऑरिस्टीटलनी सांगितले, मनुष्याचा विवेक व

परिचितकारक वृत्ती आपल्यापुढे येवून मुख्यत्वाची कोकन केले होते परंतु कोरोनामुळे मुख्यत्वाची विवेचनाला छेद लागून मातुरावणाऱ्या अपभ्रंशना स्थाना दिशतो आहे. हा मोदामोद इतका सर्वदूर पसरला आहे, की कोरोना वस्तुनातरही वेदगाव करण्याची ही वृत्ती कायमच राहिल अशी भाती वाटते आहे.

कोरोना मुळे लोकांची मानसिक स्थिती पुर्णतः ढासळली आहे. भारतातील सर्वच न्यूज चॅनल, मिडीयाचे मितीसूक्त वातावरण निर्माण केले आहे. कोरोना काळातील वरोजगारी, नैराश्य, आत्महत्या, अपघात, उपारामार, वडघडत्या चिंता, पेशटने भरलेले हॉस्पिटल्स, समाजानुभूतीत अत्यसंस्कारासाठी लाईन ई मुळे जनेतेच्या मनात कोरोनाबाबत खूप जास्त मिती निर्माण होत आहे अशा परिस्थितीत समुपदेशकांची भूमिका महत्वाची ठरत असून, आपण समाजात सकारात्मकता पसरवणे अतिशय गरजेचे आहे. यामुळे खुप काही चांगले परिणाम दिसून येतील.

1. जागतिक आणि राष्ट्रीय आव्हान

कोरोनामुळे जगातील सर्वच क्षेत्रात अत्यंत दीर्घकालीन असे बदल झाले आहे. संसर्ग झालेल्या सर्वच लोकांना कोरोना होत नाही शकते काहीच लोक आणखीच होतात आणि त्यांना आयसीयु ची गरज लागते. आयसीयु उपचार करूनाही मोठ्या संख्येने लोकांचा मृत्यु हाते. यामुळे आज कोरोना चा उपचार करणारे आपले सरकारी रुग्णालये अत्यंत गंभीर समस्यांना सामोरे जातांना दिसताहेत. कोरोनाबाधित रुग्ण, त्यांचे नातेवाईक आणि त्यांच्यावर उपचार करणारे आरोग्य कर्मीचारी हे सगळेच मातया मानसिक तणावातून जात आहेत. हा मानसिक तणाव कोरोनाबाधित रांपणार नाहीच. याने दूरगामी परिणाम रुग्ण व उपचार करणारे यावर होणार आहेत.

2. गैर कोरोना रुग्णांकडे दुर्लक्ष

गैर कोरोना आरोग्यसेवा संपूर्ण जगभर अक्षरशः टप्प झाली. याचे दुष्परिणाम दिसून येत आहेत. कोरोना वारलेल्या लोकांचा मृत्युदर यानेही वाढल्याचे अहवाल समोर येत आहेत. याचा सरळ अर्थ हा की, कोरोनामुळे गैर कोरोना रुग्णांकडे दुर्लक्ष केले जात आहे. कॅन्सर, न्युरोलेजी हृदयरोग, डायबेटिस ई. रुग्णांना योग्य रीतीने उपचार करण्यास यंत्रणाना अपयश आले आहे. गैर कोरोना रुग्णांकडे आरोग्य यंत्रणा पूर्ण वेगाने कार्यरत करण्यावर सरकारला भर द्यावा लागेल.

3. आरोग्य विपमता

जगभर जी अर्थिक सकट येऊन ठेपलेय त्याने बहुतांश लोकांच्या कमाईवर परिणाम झाला. बेकारी, उपारामारी, याने आर्थिक विपमता तर वाढलीच आहे. पण यामुळे अत्यल्प उत्पन्न असलेल्या असंख्य लोकांना आरोग्य सुविधांचा वापर करूनाही अवघड झाले आहे. कोरोनामुळे आरोग्यसेवा महागल्या असून देशातील गरीब, मध्यमवर्गीय, मदत, अस्थायी लोक, मजूर, मंडाला, दालक ई. वे डाल होत आहेत.

4. मूलांचे व मदीलांचे शोषण

शाला-महाविद्यालये वर अरात्याने व लॉकडाऊन काळात योग्य ती मदत मिळत नसल्याने दालकांच्या मानसिक, शारीरिक व लैंगिक शोषणाचे मरून न निघणारे दूरगामी दुष्परिणाम त्यांच्या जीवनावर आणि पर्यायाने वशावर होणार आहेत. महिलांवही शारीरिक व मानसिक शोषण या काळात प्रचल होत आहे. भावी पिढीच्या रक्षणासाठी गेलीच उपाययोजना न झाल्यास देशाला गंभीर परिणामांना सामोरे जावे लागेल.

Vidarbha Marathi Samajshashtra Parishad and

Shri Govindrao Mungate Art's and Science College,

Kurkheda, Dist. Gadchiroli.

**One Day Interdisciplinary National E - Conference on
The Impact of Covid - 19 and Existing Social
Problems with Context to Indian Society**

Certificate

This is to certify that **श्री. धारणी मंगुटे आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, कुरुखेडा, जि. गडचिरोली, महाराष्ट्र** has participated in the **One Day Interdisciplinary National E - Conference on "The Impact of Covid - 19 and Existing Social Problems with Context to Indian Society"** by Vidarbha Marathi Samajshashtra Parishad and Shri Govindrao Mungate Art's and Science College, Kurkheda, Dist. Gadchiroli (MS) on 30th April 2021.

He/she has presented a Research paper entitled "**विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने कोरोना महामारीचा सामना करणे**" (The paper has been published in UGC Refereed Journal No. 40776 Ajanta ISSN- 2277-5230 with Impact Factor 6.49).

Dr. B. M. Karade
President VMSP

Dr. Ravindra V. Vikhar

Secretary VMSP

Dr. Raju Mungate

Principal

and Head of The Dept. of Sociology

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - X

Issue - II

March - August - 2022

English / Marathi

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भारतीय समाजाची संकल्पना डॉ. वी. एम. कन्हाडे	१-९
२	महान्मा फुले यांचे शेतकऱ्यांची आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक स्थितीविषयीचे विचार - एक अभ्यास डॉ. अमितकुमार प्रंकरराव गागरे	१०-१४
३	भांगरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आजूरी विद्यार्थी असलेला महामातव डॉ. जाधव अंकुश नाथ	१५-१७
४	भारतातील ग्रामीण समुदाय : स्वरूप, प्राचीनता, इतिहास व बदल Dr. Deoman Shrikrushna Umbarkar	१८-२५
५	दुर्लभ घटकात न्याय, स्वातंत्र्य व समतेची पंणी करणारे डॉ. आंबेडकर प्रा. धर्मदास वि. घोडेस्वार	२६-३०
६	ग्रामीण असंघटित क्षेत्रातील कार्यकारी महिलांच्या समस्या प्रा. डोवळे गोविंद नागनाथराव	३१-३३
७	गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेला समाजशास्त्रीय अभ्यास श्री. खुशाल जिवन सातपुते प्रा. डॉ. रविंद्र वि. विखार	३४-३८
८	सौवादी परिप्रेक्ष्यातून राजर्षी छत्रपती शाहू डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)	३९-४६
९	फुले-शाहू-आंबेडकर यांचे समतावादी विचार : एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. मिथुन बाबुराव राऊत	४७-५३
१०	ग्रामीण समुदायाच्या विकासातील समस्या एक चिंतन मनोहर भी. घेरकलवार	५४-५९
११	दुर्लभ घटकातील न्याय, स्वतंत्र, समतेची पंणी करणारे फुले, शाहू, आंबेडकर प्रा. प्रियंका राजेंद्र आठे	६०-६८

CONTENTS OF MARATHI

अ. क्र.	लेख और लेखक के नाम	पृष्ठ क्र.
१२	ग्रामीण समाजातील असंघटित कष्टकरी महिलांच्या समस्या : एक दृष्टिक्षेप आणि वास्तविकता डॉ. राहुल एम. स्वानकर	६९-७६
१३	महाराष्ट्रातील जिल्ह्यातील सीमलगावच्या तालुक्यांवर छर्नीसगड राज्याचा सांस्कृतिक प्रभाव - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन श्री रमेश मोहनलाल कालवांडे प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	७७-८२
१४	असंघटित क्षेत्रातील स्त्रियांच्या समस्या प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	८३-८६
१५	ग्रामीण भागातील असंघटित क्षेत्रातील कष्टकरी महिलांच्या समस्या डॉ. दयानंद उत्तमराव राजत	८७-९०
१६	माडीया महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व आरोग्यविषयक समस्यांचा अभ्यास मेश्राम रोशन दादाजी	९१-९६
१७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक न्यायाची दृष्टी डॉ. सोमा पी. गोंडाने	९७-१०३
१८	दुर्बल घटकांना न्याय, स्वतंत्र, समतेची पंणी करणारे फुले, शाहू, डॉ. आंबेडकर डॉ. स्वाती विकामराव कुरमे	१०४-१०७
१९	दुर्बल घटकात स्वतंत्र, समता व न्यायाची पंणी करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. कोल्हे तुकाराम त्रिंबकराव	१०८-११२
२०	ग्रामीण समुदाय : दुर्बल घटक आणि आव्हान प्रा. डॉ. विलास के. घाटुले	११३-११५
२१	असंघटित क्षेत्रातील कामकरी महिलांवरील अन्याय डॉ. माया बी. भस्कराव	११६-१२१
२२	ग्रामीण महिलांच्या समस्या - एक अध्ययन प्रा. डॉ. जयमाला पु. लाडे	१२२-१२९

विद्यया मातृश्री 'अस्पृश्यता निवारण', 'जातीअतानी चळवळ', 'बहुजन समाजाच्या शिक्षण', 'स्त्री-धर्म्य निमाचन' आणि 'सोतकत्यांचे फलपान' या मुद्यावर आधारित सामाजिक समतंती चळवळ उभी केली

महात्मा फुलेंनी समतावादी मांडलेल्या समग्रवादीचा विचार हे १९ व्या शतकातील समाजप्रवाधान चळवळीतील खार जितक्याचा प्रयोजन मानावे लागले धर्म, शिक्षण, स्त्रीदास्य, अस्पृश्यता, संतीप्रश्न आणि इतिहास व संस्कृती या भागदून ब्राह्मणी वर्तरेक साकारून कातीकारी परिवर्तन आले पाहिजे. या मुद्यावर समतावादी वैचारिक प्रवाह निर्माण केला महात्मा फुल्यांनी 'जातीव्यवस्था', 'वर्णव्यवस्था' आणि 'पुरुष प्रधान संस्कृती' यावर कटोर हल्ला चढवून सामाजिक समता निर्माण होण्यासाठी 'धर्मातील कर्मकांड', 'ब्राह्मणवाद, 'पौरोहित्य' यावर कडाडून हल्ला केला. या देशातील सर्वांगीण विपमतेचे मुळ धर्म आहे. हिंदू धर्माचे अगदी आधीतपूर्वक बहुजन समाजावर धार्मिक व मानसिक गुलामगिरी लादून, सामाजिक समतंतीचा प्रवाह रोखून धरला आहे. तेव्हा या ब्राह्मणी धर्माची कटोर चिकित्सा केल्याशिवाय समतंतीवर आधारित समाजाची निर्मिती होऊ शकत नाही. असे पर्यवर्तण प्रतिपादन केले महात्मा फुलेंच्या समतावादी विचाराने कळ विपमतेचे व भाषणाने मूळ शोधण्यात आत व त्याच्यात निगळणासाठी पण पर्यायही सुचविलेले आहे. सार्वजनिक राज्य धर्माची स्थापना करून पर्यायाने वर्ण, जाती-धर्माच्या नकार देऊन समतंतीवर आधारित धर्माची संकल्पना मांडण्याची सर्वसमावेशक धर्मनिर्माण अशी अधिकृत मांडणी केली.

आपल्या समतावादी दृष्टीधारेन मानवतावादी चळवळीनावर उभा करण्यासाठी महात्मा फुल्यांनी 'अस्पृश्यता निवारण', 'स्त्री-स्वातंत्र्य व स्त्री शिक्षण' आणि 'जातीव्यवस्थेचे उच्चाटन' या विगृहीतवर आधारित विचार व कधी कधीच दिव्य विचाराने शोषण करणाऱ्या संस्थांच्या विरोधात प्रचल आवाज उठवला देववाद, शालप्रमाणवाद, अवतारवादाना पराका शिखावर लादण्यासाठी धर्मग्रंथ पुराणके व त्यातून अनेक भाकडकशा रचण्यात आल्या त्यातून निर्माण झालेल्या अंधश्रद्धाळू वृत्तीमुळे स्त्री आणि बहुजन समाजात विज्ञाननिष्ठा निर्माण झाली नाही. याला छेद देण्यासाठी समाजाच्या सर्वजण असाने स्त्री-पुरुष समता याची म्हणून पहिल्या प्रथम महात्मा फुल्यांनी कति-कार्यक्रम हाती घेतल्या 'पुरुषांनी शिखावर लादलेली अमानविय गुलामगिरी नाष्ट करणे' हे त्यांच्या समताविषयक विचाराने प्रमुख मुख्य हेतू वास्तविक पाहता शिखांचे सामाजिक स्थान, स्थाना दर्जा व प्रतिष्ठा व तिच्या मिळणारे स्वातंत्र्य हे सामाजिक परिवर्तनाचे व प्रगतीचे निकष असले पाहिजे. हे गृहितकृत्य स्वीकारून महात्मा फुले यांनी हिंदू धर्मग्रंथांनी निर्माण केलेली पुरुषप्रधान कुटुंबांनी पुनर्रचना करण्याचा आग्रह धरला धार्मिक जातीव्यवस्थेचे अधिप्यान असलेला हिंदू धर्म शिखांचे कार्य मानसिक शोषण करतो. यावर हल्ला चढवून सामाजिक न्यायावर आधारित स्त्री-स्वातंत्र्याचा प्रचल पुस्तकार करताना महात्मा फुल्यांनी वरील कातिकार्ये उपक्रम घेतले. उदा अस्पृश्यांच्या मुलीसाठी 'शाळा सुरू केली. केशवपन, सार्वजनिक या असांग प्रकाने स्वयनिष्ठापूर्वक कडाडून विचार केला एवढेच नाही तर विधवांना आपले जीवन सुखरूपपणे जगता यावे यासाठी आपल्या तगत प्रसूतीगृह सुरू केले.

महात्मा फुलेंच्या समतावादी दृष्टीकोनांचे आणखी एक पाकळ म्हणजे शिक्षणापासून वचित असलेल्या बहुजनाना शिक्षण देण्याची योजना हा आहे. १८८० मध्ये त्रिनिशानी नियुक्त केलेल्या हडर कमिशन यामां

संगठनेतून प्रत्येकी प्रनसिण अरुणोव्या शिष्याप्यान्वा विभाजना विगंध करून शिक्षणाच्या बहुजन कर्मणाचा आग्रह करून महात्मा ज्ञान भणानात शाल्याणी समाजव्यवस्थेने अगदी जाणोवपूर्वक गुड-अतिशुद्राना ज्ञानवदी पणाने आले अशी बहुजनान्या या असानातून प्रकट करुणाची सामाजिक विषमता निर्माण झालेकी आहे नेत्या याने बहुजन समाजाना जाणोव करून शाहल्याशिवाय ही विषमता कमी होणार नाही हे याने विधान त्यानी करुणोवत होते

महात्मा पुनपानात या समाजानाची विचारप्रवाह व आजनी वरुणुशिवती पयांसाने अपेक्षा आणि फलश्रुती पणाने करुणा जोगी वर त्याने प्रकट होणे आले वरुणुत. प्रत्येक परिणाम हीन समवेतनी करुणोटी असली पाहिले की महात्मा पुनपाना समाजविषयाने आग्रह आज त्याने जाणोव आले असुणुयता वरुणुणी पाहता मष्ट झाली असारी जोगी जालीअतान्या लक्ष्यात आजनी प्रकट यतोवध निर्माण करणारी टयल आले महिलाचे समाजकरण, समाजकरण या पयांसाने तत असल्या तरी महात्मा फुलेना अभिप्रेत असलेकी रवी-पुनप यमानता प्रकटाने जाणोव नाही भारताने स्वकीयकरुणा खाजगातमान्या शोरणामुळे बहुजनाने शिक्षण, लोड्या पानाच्याने आर्षिक प्रकट पावर पुनप पाहता प्रनसिण करुणो आहे. जोगी आणि जेतकरी या यावन महात्मा पुनपने नितन त्यानी पयांसानेअसायासारी मुनतकाले पयांसाने स्वातन्त्र्य प्राप्तीनतक्या अभूतमलोत्वाच्या पयांसाने प्रकटाने सड शकल नाही, ही वरुणुशिवती जाणोवता येत नाही.

महात्मा फुलेना वरुणुत २२ व्या शाहत्याच्या शकती व २७ व्या शाहत्याच्या पहिल्या दशकात गजर्षि पणाने महात्मा जोगी पुनप समाजकारुणानाची उर्मी पणाने बहुजन-हीन दखिल समाजाच्या उदायमाटी आपल्या आग्रुणान्या पणानेच्या धाणापयत कारुणो काले लक्षुनत दर या यडभाने अभ्यागक धनजय कीर यानी 'नवीन पुनपान्या आग्रुणानाची पयांसाने करुणा अग्रुदूत' असे जाणोव कालेले आहे ज्या कालखंडात शाहू महागजानी पणानेपुनप समाजानाची यतारुणु आपल्या जाली पेतली, ती महागजानीच्या सामाजिक-गजकीय इतिहासात ब्राह्मण समाज वरुणुव अग्रुणाने व बहुजन समाजाने अदिक नाकारणाने कालखंड होता कोल्हापूर संस्थानाची यतारुणुव जाली यतान या यताना वापर सामाजिक न्यायावर आधारित गजकीय व्यवस्था करुणी गयवता संडल यतारुणुन' करुणाने त्यानी टयलले भागाववर्गीय-बहुजन समाजाना विकास साधणयासाठी त्यानी वनिताना शिक्षण, शिक्षणमाटी काही यतलली व शिक्षण पुणं झाल्यानतर गजकीय मेवेत समावेशन या त्रिसूत्रीवर आधारित सामाजिक परिवर्तनाची पायाभरणी महागजानी वेळी होती त्यामाटी काही गित्यर यतारुणुनाम-जाडीनाम काढल आणि गजेशाडीवरुणुदा 'सामाजिक लोकजाही' प्रस्थापित करुता येते, असा एक यतारुणु आग्रुणो विरुणुवता यतारुणुना मुलुवानीला महागजानीमोड उभा कोड

सर्वोपे यतारुणुन व साहल शिक्षण मिळाले पाहिले, भागाववर्गीय तरेन बहुजन समाजाला गजकीय यतारुणु आग्रुणाने अग्रुणो पाहिले, गजकीय विद्यार्थ्यांना उत्तम प्रकारे शिक्षण देता येणयासाठी शिष्यवृत्त्या दिल्या पाहिले, शिष्यांना यतारुणुण जोगीन जगता आले पाहिले, या स्वातन्त्र्योत्तर गविक्षानात प्रतिविधित झालेल्या व गजकीयवर्गीय अग्रुणाने आपल्या विचार महागजानी अग्रुणानेपुनप आपल्या समाजात रुजविल्या व अग्रुणानेपुनप जाणोव यतारुणुन भविष्याना यतारुणुन गजकारुणुण करुणाने त्याने सामर्थ्य कितनी आग्रुण

जाने ते समाज में शिक्षण, आरक्षण व भाग्यवर्गीयान शिक्षण से महाराजाने जीवित कार्य होते है त्वाना परमा कल्पनामानी गल्यानी मुहूर्तमेव सेवणाम उगवा मक्ता पञ्चक्य होता.

प्रशासनिक शिक्षण व खाजगी सेवत ग्रहमाणानी अधरणा, मक्तेदारी प्रस्थापित टाळी होती व जोडी परिश्रमी प्रत्येककार समाज से प्रमुक्तमान भाग्यवर्गीय व मगटा बहुजन समाज प्रवाहाया बाहेर भाग्य वीर्य असा विविध परिश्रमीत गाहू महाराज आनववास्तव टाळे होत. ग्रहमाण वर्गानी ही भक्तेदारी गरीब मोहून पाहता येईल आणि प्रशासनिक व राजकीय प्रक्रियेत भाग्यवर्गीय तरेन बहुजन समाज कया प्रक्रियांनी येईल हेत प्रथम उदित उगशी वाळगून महाराजानी राज्यकारभार सुरू केल्या. विशेषतः बहुजनाने शिक्षण आणि प्रशासकीय सेवेत त्वाने आरक्षण पावर करी केद्रीत करून ग्रहमाण वर्गानी सर्व क्षेत्रातील भाग्यवर्गीय त्वानी मोहून पाहारी.

या प्रसंगीतुगीकर गाहू महाराजानी ते पहाती निर्मित घेतले, त्वानुस ग्रहमाणशाहीच्या प्रशासकीय व्यवस्था व पावर मोटा बदल परगला सर्वप्रथम महाराजानी कृतज्ञानी वतने पाव केली व त्याच्या जागी खेड्याचा पणवतार पाणवत्यासाठी वलाडी या पदाचा निर्मित केली या तळाडी वर्गात देखील असमृश्य व भाग्यवर्गीय गरीब मिळण्यासाठी तळाडी या वर्गातील असमृश्य किर्यातरीसाठी दगमहा आठ रूपये अशी विशेष शिष्यवृत्ती जागी केली त्वानुसगावर असमृश्य जातीतील गुणवत्ताप्राप्त लोकाना मोठमोठी पदे व अभिजात्याच्या जागा पहात केल्या त्यासाठी १० ऑगस्ट १९५८ रोजी महाराजानी एक आदेश काढला तो पुढील प्रमाणे होता. "महाली तलापुत्राच्या नमणावर प्रत्येक जात आलेत त्वाने असमृश्य जातीतील लोकाना प्रतिनिधीत्व देण्यात येत तरेन या जातीतील लोकाना योग्य ही पावता असल्यास दरवागतील कोणत्याही योग्य त्या जागेवर नियुक्ती करावी अशा विषय म्हणजे त्वानी असमृश्यत्वानी योग्य योग्यीय नोकरीच्या शायतीत येतारी जागाय घाली."

तानुस, काळज जन्माने उरुय हो श्रेष्ठ गणत्या आणत्या समाजातील विशिष्ट लोकाना जे मुखाने व समुचीने आरक्षण जगता येत तजान प्रगतने सुखसमृद्धी व प्रतिष्ठेने जीवन बहुजन व भाग्य वर्गीयांच्या भाग्यवर्गीय आठ पाहिले, यासाठी आपल्या संस्थानत ५० टक्के जागा राखीव करणारे त्रिदुस्थानातील २५० संस्थानकर्मीनी गाहू महाराज पणवतार संस्थानिक होते.

आपल्या प्रतिश्ठात आज बराच लया काही तरतुदी केलेल्या दिशतात, त्वानी पायाभरणी ५० वर्षा अगोदरने महाराजानी केळी जातो हे लयात घेतले पाहिले "समाजक्रांतिकारक राजा" हे त्वाने खास स्वभाव गुण वैशिष्ट्ये असल्यामुळे त्वाने विचार व कार्य काळान्या करणीला उतरले आहे.

आज स्वातंत्र्यप्राप्ती होवन आणण असतमहोत्सवाने पर्व गाजेर करीत आलेत तरेसुद्धा गाहू महाराजाना विचार व कार्याची प्रभावीपणे व यशस्वीपणे असमृश्यजावणी होऊ शकतारी नाही, ही शोकांतिका असत गाहू महाराजान्या काळग्रत सामाजिक त्याचाने, सामाजिक स्वातंत्र्याने जे प्रश्न होते ते आजही पूर्णांशाने गुणने आठवत येत त्वाने वास्तव्या टाळत ग्रामीण भागातील शेतकरी, शिष्या, भूमीहीन शेतमजूर आणि दलित समाज यांच्या प्रस्तावकट पाहिल्याय गाहू महाराजान्या विचाराची व कार्याची लढाई आणखी लढावी लागेल.

अस बाटू त्पाकरी आठ व बाधयंत मतायज्ञाच विचार आणि कार्य हे खऱ्या अर्थाने प्रत्येक तत्व म्हणून मिळत जाय अस मानला जातो.

मताच्या भेदे आणि सजाई बाटू महायज्ञ यांनी सामाजिक समतेची नळवळ २० व्या शतकात समर्थपणे चालवण्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांकडे जाते. बाबासाहेबांनी सामाजिक न्यायावर आधारित खोलापण सामाजिक परिवर्तनाचा मिळतात मांडला त्यांनी घुत्रदेखील विषम समाजसंरचना आणि विषम समाजसंरचनेची तत्पन्नाय जगणा या हिंदू धर्माची निकटव्या हेतू होते. डॉ. आंबेडकरांनी जातीअंताची नळवळ, ही मजली आणि समतेच्या विचारावर हिंदू धर्म व धर्मशास्त्री कटोर व तर्कायोग निकटव्या केली "जाती व्यवस्थेची विषम उतम" या देशात समतेच्या मार्गातील प्रचंड गतीयेत आहे. या गुहितकृत्यावर डॉ. आंबेडकरांनी समताविषयक विचार अध्यायाने अगत्याने आठ.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "या देशातील जातीव्यवस्था ही सर्व प्रकारच्या विषमतेचे मुळ आहे. एवढेच नाही तर जातीव्यवस्थेचा अर्थ ही गणनिर्मितेची पर्यायाने समतेवर आधारित समाज संरचनेच्या निर्मितीची पूर्वअट आहे." जाती व्यवस्था कशी विषमतामुळे आहे व समतेच्या मार्गातील फार मोठा अडथळा कसा आहे. याची निकटव्या करवना व भरणतात ही "या देशातील जातीव्यवस्था जन्मानुसार व्यवसाय विभाजित करत, समाजव्यवस्था अपरिहार्य पद्धी म्हणून उभे करिते. जातीना व्यवसायाने स्वातंत्र्य नाही, हिंदू धर्मशास्त्री शूद्र, अतिशूद्रांना ज्ञानवरी कल्याणमुळ या जातीव्यवस्थेने ज्ञानाने विषम बाटप करत, ही व्यवसायाची जाणिवपूर्वक परिणत व्यवस्था असल्याने संपत्तीचे विषम बाटप करत या सर्वांना परिणाम म्हणून प्रचंड स्वरूपाची सामाजिक विषमता व अन्यायावर आधारित विषमता दृशे निर्माण झाली आहे. तिला छेद देऊन उभे नवी पर्यायी व्यवस्था उभा करवी लागत" व ती काळ्याची गत आहे.

या स्वरूपाच्या मुळाशी हिंदू धर्म व धर्मशास्त्रीय विषमतामुळे प्रवृत्ती आहे. तेव्हा जोपर्यंत या धर्माची व धर्मशास्त्रीय निकटव्या हेतू नाही आणि बुद्धिप्रामाण्यवादाच्या करारादीवर ही धर्मतत्त्वे उतम नाहीत, जापर्यंत या देशात समतेचा प्रवाह निर्माणच होऊ शकत नाही. 'मनुस्मृती' ला विरोध व तिचे दहन करण्यामागे बाबासाहेबांचा हात दृष्टीयेत होता. २७ सप्टेंबर १९२९ रोजी आपल्या 'त्रिप्रकृत भाग' या वृत्तपत्रात हिंदू धर्माचे मुख्य अध्यायाने केव्हापर्यंत त्यांना हिंदू धर्मातारणा दृष्टीयेत तिची परिपक्व व तात्त्विक अधिष्ठानावर विचारप्रमाण पाळला होता, हा दृष्टीयेत परिणत ठरता हे लक्षात येते.

जाती व्यवस्था, समतेचे विषम बाटपवर्त हे देखील डॉ. आंबेडकरांच्या समतावादी विचारातील प्रमुख असे गुहितकृत्ये हेतू. साक्षात अनुसूचन एवढे टिकणी ते लिहिताने, गजबोय स्वातंत्र्याचेवेळ सामाजिक समतेचा उदर होणार नयेत, तर ते स्वातंत्र्य केवळ उच्च जातीपुत्रेच मर्यादित ठरेल. तेव्हा जाती अंताची नळवळ जोपर्यंत संपायची हेतू नाही, जोपर्यंत कोणाच्याही प्रकारची समता या सामाजिकव्यवस्थेत अस्तित्वात येऊ शकत नाही, तेव्हा अल्पसंख्यता निर्मुक्त झाल्यामुळे समता प्रस्थापित होऊ शकेल, ही अपेक्षा त्यांना नळती. त्यांना सामाजिक न्यायावर आधारित आर्थिक समता ओढायची होती. केवळ कायदे करून समताभिष्टित समाजाची निर्मिती होऊ शकत नाही, हेही त्यांना माहित होते. त्यामुळे एक व्यक्ती एक मत हे तत्त्व स्वीकारताच त्यांनी

त्यास हे मानवी मूल्ये साभेनी वस्तुन टगती आहे जागतिकीकरणान्या युगात आर्थिक समता तर प्रस्थापित शालीन नाही तर व्यक्तिवाद फाडावया तात्पर्य असे की जोडित, वनित घटक याच्यावायत सर्वतोपरी अनारथा व उदासीन वृत्ती यातच भर पडत आहे

संदर्भ ग्रंथ सुची

1. डॉ. विजय प्रशांत, मॉडर्न इंडियन पॉलिटी भारतीय संविधान व भारतीय राजकारण, श्री मार्टिनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती-२०२०
2. श्री पवार संतोष देवराव, फुले शाहू, आंबेडकर आणि आदिवासी पारधी समाज, मिलीट प्रकाशन, विभवगर, सावणी (मंगर), वर्धा, प्रथमावृत्ती, १ जून २०२०
3. डॉ. इमाल क. परा, वावायादेवाच्या आर्थिक विनायना मागीवा, गुरुदेव सोगडे संदेश प्रकाशन, श्यामवैष्णवी अपार्टमेंट, गिगपेट, नागपूर, १० ऑक्टो २०२०
4. प्रा. कांबळे राजेन्द्र जनार्दन, डॉ. वावायादेव आंबेडकराच्या धर्मातयचे परिणाम, सुधिर प्रकाशन योगगाव (मंगर), वर्धा, प्रथमावृत्ती-२०२०
5. https://www.akshamama.com/client/article_detail/4731, 15/02/2022.
6. <https://www.loksatta.com/vishesh/shau-phule-ambekar-1136232/>, 16/02/2022.

MSY

Faculty Profile

1. Name:- Dr.RAJSHREE BHAYYASAHEB NAIGAONKAR
2. Designation:- PRINCIPAL (RETIRED) FULL TIME
3. Date of Joining:- 03/01/2020.
4. Qualification - M.A. Ph.D (GEOGRAPHY)

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D	GURU GHASIDAS UNIVERSITY, BILASPUR (C.G.)	GEOGRAPHY	AWARD - 2005
M.Phil	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	GEOGRAPHY	64.67 - I
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	GEOGRAPHY	52.38 - II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, MAR, GEO, HIS, SOC	49.15 - II

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

Faculty Profile

1. **Name:- GAURWAKUMAR MANOHAR BOMBARDE**
2. **Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (MATHEMATICS)**
3. **Date of Joining:- 05/10/2017 (SESSION-2017-18), 01/12/2018 (SESSION- 2018-19)**
4. **Qualification - MSC- MATHEMATICS**

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	GONDWANA UNIVERSITY GADCHIROLI	MATHEMATICS	CGPA- 6.50 - II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHEM, PHY, MATH	52.30 - II

Note- Please attach certificates

5. **Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)**

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. **Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)**

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. **Book Published (Please give details of books irrespective of year)**

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- HEMLATA DEORAO BIRANWAR
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (MARATHI)
3. Date of Joining:- 05/10/2017 (SESSION-2017-18), 01/12/2018 (SESSION- 2018-19)
4. Qualification - M.A. MARATHI

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	MARATHI	56.88 - II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, MAR, SOC, HIS, MLT	55.60 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- HINATAI MANIKLAL RATNAKAR
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (CHEMISTRY)
3. Date of Joining:- 01/12/2018 (SESSION- 2018-19) 11/09/2019 (SESSION- 2019-20)01/07/2020 (SESSION- 2020-21) 1/07/2021 (SESSION- 2021-22)
4. Qualification - MSC- CHEMISTRY

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHEMISTRY	CGPA- 6.40 - I
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHEM, PHY, MATH	57.63 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

1	Indrakala Pitamlal Bopche	जा. ओ. विकीकरण आणि मराठी लोकनाटये	लोकनाट्याचे स्वरूप	Jagat College Goregaon	Mr. phi	National	30-Mar-17	978-93-82- 962-92-2	Jagat College Goregaon Gondia	Meherbaba publisher New Nandanvan Nagpur

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
1	Indrakala Pitamlal Bopche	अशी झाली झाडीबोली साहित्य संमेलने	Dec-17	978-925719- 4-2		Tara publication Sakoli
2	Indrakala Pitamlal Bopche	काव्यवेल (प्रातिनिधीक काव्यसंग्रह)	Jul-21	978-93- 91046-19-4		Books clinicub Bilaspur
3	Indrakala Pitamlal Bopche	पालवी (काव्यसंग्रह)	Jan-17	--	--	Jhadiboli Sahitya Mandal Pub Sakoli
4	Indrakala Pitamlal Bopche	मोहोर (काव्यसंग्रह)	Dec-17	--	--	Jhadiboli Sahitya Mandal Pub Sakoli
5	Indrakala Pitamlal Bopche	स्पंदने (काव्यसंग्रह)	Dec-18	--	--	Jhadiboli Sahitya Mandal Pub Sakoli
6	Indrakala Pitamlal Bopche	निर्झर (काव्यसंग्रह)	Dec-21	--	--	Jhadiboli Sahitya Mandal Pub Sakoli
7	Indrakala Pitamlal Bopche	मिरुग (झाडीबोली काव्यसंग्रह)	Jan-23	--	--	Jhadiboli Sahitya Mandal Pub Sakoli

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

**RASHTRASANT TUKADOJI MAHARAJ
NAGPUR UNIVERSITY**

**RESEARCH JOURNAL
(HUMANITIES)**

Volume - XLV, 2016-2017
ISSN - 0972 - 6349

humanities

a peer reviewed journal

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ

संशोधन पत्रिका

(मानव्यशास्त्र)

खंड - ४५
२०१६ - २०१७

Self Attested
अनुभव

विद्यापीठ गीत

या भारतात बंधुभाव नित्य वसू दे...

या भारतात बंधुभाव नित्य वसू दे ।
दे वरची असा दे ।
हे सर्व पंथ-संप्रदाय एक दिसू दे,
मतभेद नसू दे ॥ १ ॥

नांदोत सुखे गरिब-अमिर एकमतानी ।
मग हिंदू असो, ख्रिश्चन वा हो इस्लामी ।
'स्वातंत्र्यसुखा' या सकलांमाजि वसू दे ।
दे वरची असा दे ॥ १ ॥

सकळांस कळो 'मानवता, राष्ट्रभावना' ।
हो सर्वस्थळी मिळूनि 'समुदाय प्रार्थना' ।
उद्योगि तरुण वीर शीलवान दिसू दे ।
दे वरची असा दे ॥ २ ॥

हा जातिभाव विसरुनिया एक हो अम्ही ।
अस्पृश्यता समूळ नष्ट हो जगातुनी ।
खळ निंदका मनीहि 'सत्य न्याय' वसू दे ।
दे वरची असा दे ॥ ३ ॥

सौंदर्य रमो घर-घरांत स्वर्गियापरी ।
ही नष्ट होऊ दे विपत्ति, भीती बोहरी ।
तुकड्यास सदा सर्वदा सेवेस कसू दे ।
दे वरची असा दे ॥ ४ ॥

- राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

Complimentary Copy

ISSN - 0972 - 6349

खंड - ४५
Vol. - XLV

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
नागपूर विद्यापीठ संशोधन पत्रिका
(मानव्यशास्त्र)

Rashtrasant Tukadoji Maharaj -
Nagpur University Research Journal
(HUMANITIES)

- मुख्य संपादक -
(Chief Editor)

डॉ. मोहन काशीकर
Dr. Mohan Kashikar

२०१६ - २०१७
(2016 - 2017)

Self Attested
Signature

प्रकाशक :

डॉ. पुरणचंद्र मेश्राम
कुलसचिव
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

मुद्रक :

श्री. प्रेमानंद खरड
कार्यकारी व्यवस्थापक
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
नागपूर विद्यापीठ मुद्रणालय, नागपूर

वर्गणीचा दर रु. २००/-

प्रकाशन हक्क © : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

N. B. :

1. The University assumes no responsibility for the statements and opinions expressed by the contributors.
2. Journal in exchange, papers, books for review and other correspondence relating to subscription, notice of change of address and other communications should be addressed to :

Publication Officer
Publication Department
Rashtrasant Tukadoji Maharaj
Nagpur University, Nagpur.

Dr. V. B. Kolte University Library Building,
North Ambazari Road, Ramdaspath, Nagpur - 440 010.

FORM – IV
(See Rule – 8)

1. Place of Publication : Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur
2. Periodicity of its Publication : Annual
3. Printer's Name : **Premanand S. Kharad, Manager (Acting)**
Nationality : Indian
Address : Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur - 440 001.
4. Publisher's Name : **Dr. Puranchandra Meshram, Registrar**
Nationality : Indian
Address : Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur - 440 001.
5. Editor's Name : **Dr. Mohan Kashikar**
Nationality : Indian
Address : Professor
Department of Political Science, Mahatma Jotiba Phule Educational Campus, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Amravati Road, Nagpur - 440 033.
6. Name & Address of Individuals who own the Magazine and Partners of Share-holders, holding more than one percent of the total capitals. : The Journal is owned by the Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.

I, **Dr. Puranchandra Meshram**, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

The University assumes no responsibility for the statements and opinions expressed by the contributors.

December, 2017

Sd/-
Signature of Publisher
Dr. Puranchandra Meshram
Rashtrasant Tukadoji Maharaj
Nagpur University, Nagpur.

Self Attested
Signature

and opinions

response
communications

- अनुक्रमणिका -

अ. क्र.	लेखशिर्ष	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१.	वि. स. खांडेकरांच्या साहित्यातील जीवनवादी जाणिवा व वास्तवमूल्ये	संजय पंजाबराव गोहणे	१
2.	Welfare in India-From State to Judiciary - A Changing Landscape	Dr. Pravin Shiram Bhagdikar	९
3.	Sudha Murty's Mahashweta : A Story to encourage an abandoned woman to live a dignified life	Baijayanti Swain	१७
४.	कौमार्यावस्थेतील सामान्य विद्यार्थी व विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या भावनिक सामाजिक व शैक्षणिक समायोजन क्षमतेचे तुलनात्मक अध्ययन	सौ. रेणू बायस्कर	२३
५.	विभक्त व संयुक्त कुटुंबातील विद्यार्थ्यांचे समायोजन आणि शैक्षणिक गुणसंपादनाचा तुलनात्मक अभ्यास	तिसा म. श्यामकुल	३१
6.	Innovative Leitmotifs in Indian English Fiction	Jyoti Patil	३९
7.	Webometrics Analysis of CSIR Institutions in India : A Study	Purushottam G. Dadhe Prince Ajaykumar T. Agashe	४७
८.	१९६० नंतरच्या नवनाट्यसृष्टीची पृथगात्म वैशिष्ट्ये	सौ. सुप्रिया राजेश पेंढारी	६१
९.	नामदेव ढसाळ : 'गोलपिठा'	किशोरकुमार रेखचंद चौधरी	७१
१०.	मीना प्रभू यांची प्रवासवर्णन : एक चिकित्सक अभ्यास	मोनाली अनिल पोफरे	७७
11.	Feminine Sensibility in Anita Desai's Maya and Sita : A Comparative Study	Vaishali Meshram	८३
१२.	आनंद यादवांचा कारुण्याविष्कार : गोतावळा	इंद्रकला पितमलाल बोपचे	८९

■ ■ ■

- अनुक्रमणिका -

अ. क्र.	लेखशिर्ष	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१.	वि. स. सुद्धिकरांच्या साहित्यातील जीवनवादी जगणिका व वास्तव्यमूल्ये	सजय पंजाबराव मोहणे	१
2.	Welfare in India-From State to Judiciary - A Changing Landscape	Dr. Pravin Shriram Bhagdikar	९
3.	Sudha Murty's Mahashweta : A Story to encourage an abandoned woman to live a dignified life	Baijayanti Swain	१७
४.	कीमतीवस्तुव्येदील सामान्य विद्यापीं व विशेष गज्ज असमान्या विद्याप्यांच्या प्रबन्धिक सामाजिक व शैक्षणिक समायोजन क्षमतीचे तुलनात्मक अध्याय	सौ. रेणू बाबास्कर	२३
५.	विभक्त व संयुक्त कुटुंबातील विद्याप्यांचे समायोजन आणि शैक्षणिक गुणसंपादनाचा तुलनात्मक अध्याय	शिखा म. श्यामकुल	३१
6.	Innovative Leitmotifs in Indian English Fiction	Jyoti Patil	३९
7.	Webometrics Analysis of CSIR Institutions in India : A Study	Purushottam G. Dadhe Prince Ajaykumar T. Agashe	४७
८.	१९६० नंतरच्या नवनाट्यसृष्टीची पृथगात्म वैशिष्ट्ये	सौ. सुप्रिया राजेश पेंढारी	६१
९.	नामदेव ढसाळ : 'गोलपिता'	किशोरकुमार रेखचंद चौधरी	७१
१०.	मीना प्रभू यांची प्रवासवर्णन : एक चिकित्सक अभ्यास	मोनाली अनिल पोफरे	७७
11.	Feminine Sensibility in Anita Desai's Maya and Sita : A Comparative Study	Vaishali Meshram	८३
१२.	आनंद यादवांचा कारुण्यविष्कार : गोतावळा	इंद्रकला पितमलाल बोपचे	८९

■ ■ ■

आनंद यादवांचा कारुण्याविष्कार : गोतावळा

इंद्रकला पितमलाल बोपचे

सारांश :

आनंद यादव यांची 'गोतावळा' यासाठी महत्त्वाची आहे की या कादंबरीने मराठी वाचकाला प्राण्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पहिल्यांदा एवढा जिवंत प्रत्यय घडविला. मुक्या जिवाला बोलतं करायला लावणारी मराठीतील ही पहिलीच कादंबरी असावी. कादंबरीची भाषा लवचिक आणि परिणामकारक आहे. प्रतिमा, विशेषणे, क्रियापद, क्रियाविशेषणे यांच्या मिश्रणाने गोतावळातील भाषा अधिक काव्यात्म झाली आहे. निसर्गाला मानवी पातळीवर आणण्याची त्यांची हातोटी निश्चित लक्षणीय आहे. मात्र ही कादंबरी बदलत्या काळाला सामोरे जात नाही. नारबा चाकोरीबद्ध जीवनात अडकून पडला म्हणून त्याची शोकात्मिका होत गेली. जर नारबा शेतीच्या बदलत्या रंगाबरोबर रंगत गेला असता तर त्याची अशी परवड झाली नसती तो गोतावळ्यातच इतका रुतून बसला आहे की, त्यातून त्याला बाहेर काढणे शक्य नाही. त्यामुळे सर्वार्थाने ही कादंबरी यशस्वी झाली असली तरी संपूर्ण गाव पातळीवरील जीवन तिच्यातून येत नाही, तर ती नारबाच्या परिवारापर्यंत मर्यादित रहाते.

प्रस्तावना -

आनंद यादव हे प्रसिद्ध मराठी लेखक आहेत. काव्य, कथा, कादंबरी, समीक्षा, ललित अशा विविध साहित्य प्रकारात त्यांनी लेखन केले आहेत. ग्रामीण साहित्य संमेलन, समरसता संमेलन इ. संमेलनांचे, अध्यक्षपद त्यांनी भूषविले आहे. यादव यांनी संत तुकारामाचे जीवनावर लिहिलेल्या कादंबरीवर आक्षेप घेत वारकऱ्यांनी हल्लाबोल करून त्यांना २००९ सालच्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद स्वीकारण्यापासून वंचित केले. कादंबरीतून तथाकथित आक्षेपार्ह मजकूर काढून टाकल्यानंतर देखिल वारकऱ्यांचे समाधान झाले नाही. अखेर कादंबरी बाजारातून काढून घ्यावी लागली.

अ) लौकिक जीवन

१) जन्म -

आनंद यादव यांचा जन्म १९३५ साली कोल्हापूर जिल्ह्यातील 'कागल' या गावी झाला. जन्म ग्रामीण भागात झाल्यामुळे त्यांच्या साहित्यावर ग्रामीण जीवनाचा ठसा उमटलेला दिसून येतो.

२) बालपण -

आनंद यादव यांचे बालपण खेड्यात गेले. त्यांच्या वडिलांचा शिक्षणाला विरोध होता, याची माहिती गल्लीतल्या सर्व मंडळींना होती, त्यांच्या बालमनावर ग्रामीण भागाचा, ग्रामीण शाळेचा प्रभाव झाल्याने त्यांनी आपल्या आत्मचरित्रात्मक कादंबऱ्यात या सर्व घटनांचा ऊहापोह केला आहे.

३) शिक्षण -

आनंद यादव यांनी कोल्हापूर व पुणे येथून आपले शिक्षण पूर्ण केले. आकाशवाणीवर त्यांनी काही काळ नोकरी केली. पुणे विद्यापीठात प्रपाठक म्हणून नियुक्ती झाल्यावर तेथेच मराठी विभाग प्रमुख म्हणून ते निवृत्त झाले. लेखनातूनही निवृत्ती घेण्याचा निर्णय त्यांनी २९ एप्रिल २०१३ रोजी बोलून दाखविला आहे.

४) साहित्याची आवड -

१९६० मध्ये आनंद यादव पुणे आकाशवाणीवर नोकरीला होते. संध्याकाळी आकाशवाणी कार्यालय सुटले की, बापू कुंभोजकर यांचेबरोबर ते पुष्कळ वेळा संपादक ग. वा. बेहरे यांच्या कार्यालयात जात असत, तिथे पुण्यातील तरुण साहित्यिकांचा राबता असे. तिथे उत्साही वाचक वर्ग त्यांना लाभला. वाचलेल्या ताज्या साहित्यावर उत्साहाने चर्चा होत असे. तसेच एम. ए. च्या वर्गाला असतांना ते महत्त्वाच्या व्याख्यानांना हजेरी लावत. महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या काळात म्हणजे १९५५ ते १९६१ मध्ये त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला वेगळे वळण लागले. भरपूर वाचन चांगल्या प्राध्यापकांचा वैचारिक सहवास, बुद्धिमान आणि वाङ्मय प्रेमी मित्रांची घनिष्ट संगत रत्नागिरी, कोल्हापूर, पुणे या शहरातील वास्तव इ. मुळे साहित्याविषयीची आवड उत्तरोत्तर वाढतच गेली. आनंद यादव यांनी सुमारे ४० हून अधिक पुस्तके लिहिली आहेत. त्यांच्या साहित्यात काव्यसंग्रह, कथासंग्रह, व्यक्तिचित्र, ललित, वैचारिक लेखसंग्रह, समीक्षा ग्रंथ, आत्मचरित्र, आत्मकादंबऱ्या, कादंबरी लेखन व बालकथा इ. प्रकाशित साहित्याचा समावेश होतो.

ब) वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण -

आनंद यादव यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीत खुप महत्त्वपूर्ण व्यक्तीचा प्रभाव आणि त्यांच्या भोवताल असलेले वातावरण कारणीभूत आहेत. प्रथम मासिकातून लेखनाला सुरुवात केली. व चांगला प्रतिसाद लाभल्यामुळे लेखनाला चांगलीच गती प्राप्त झाली. ग्रामीण साहित्य विषयक चळवळीला त्यांनी १९७४ पासून प्रारंभ केला. केवळ विनोद निर्मितीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या आयुष्यातील व्यथा, वेदना, त्यांची भीषण दुःखे त्यांनी जगासमोर मांडली. १९८० पासून आजतागायत त्यांनी अनेक साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद भूषविले. साहित्य क्षेत्राशी संबंधित अनेक मंडळे, समित्या यांचे ते सदस्य होते. त्यांनी हाताळलेल्या अनेक साहित्य प्रकारात त्यांना महाराष्ट्र राज्य सरकारचे पुरस्कार मिळाले आहेत. त्यांच्या अनेक साहित्य कृतींचे हिंदी, बंगाली, उर्दू, कन्नड, इंग्रजी आणि फ्रेंच या भाष्यामध्ये अनुवाद झाले. महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश व कर्नाटक येथील मराठी विषय असलेल्या विद्यापीठांत त्यांच्या पुस्तकांचा, साहित्यकृतींचा उल्लेख सातत्याने केला जातो तसेच क्रमिक पाठ्यपुस्तकातूनही त्यांच्या विविध साहित्यकृती आलेल्या आहेत. त्यांच्या 'झोंबी' या आत्मचरित्रात्मक कादंबरीला साहित्य अकादमी आणि राज्य पुरस्कार यांच्यासह एकूण ८ पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत.

आनंद यादवांची कादंबरी 'गोतावळा' मराठी कादंबरी साहित्यातील एक लक्षणीय कृती म्हणून मान्य झालेली आहे. या कादंबरीचे मराठी वाङ्मयातील वैशिष्ट्य अनेक कारणांनी नजरेत भरण्यासारखं आहे. पहिल्या वाक्यापासून या कृतीचे वेगळेपण जाणवते ते त्यातील ग्रामीण भाषेच्या आद्योपान्त सर्जनशील उपयोगामुळे. खरं तर पहिल्या शब्दापासूनच या रचनाविश्वाचं निराळेपण जाणवू लागते. ढोरांच्या वैरणी रचत हुताव... रानातली समदी पिकं खळयावरनं घराकडे गेलेली हे विश्व माणसांचं असेल तर असो पण ते मुख्यत्वेकरून ढोराचं, शेताच्या अवतीभोवती पसरलेल्या मनुष्येत्तर प्राणिसृष्टीचं आहे. मराठी साहित्यात विरळपणे आलेलं कृषिविश्व अतिशय चित्रमय रीतीनं आणि कृतिशील जीवनाच्या जिवंत आलेखानिशी येणार असल्याची आशा निर्माण होते आणि विशेष असं की, ती पूर्णही होते. अर्थात गोतावळ्याचं वैशिष्ट्य एवढ्यापुरतं मर्यादित नाही आणि त्याची ताकदही केवळ वेगळेपणावर आधारलेली नाही.

१) शेतमजुराच्या मनोव्यथेचं विलक्षण कारुण्यपूर्ण आविष्करण -

‘गोतावळा’ हे एका शेतमजुराच्या मनोव्यथेचं विलक्षण कारुण्यपूर्ण आविष्करण आहे. ही मनोव्यथा उत्कट आहे, तीव्र आहे, प्रभावी आहे आणि याचं कारण या मनोव्यथेला सशक्तपणे व्यक्त करू शकणारी उध्वस्त जीवनाची प्रचुर शक्तिशाली विभावन सामग्री आहे. या उध्वस्त जीवनाचा उदयास्त अतिशय अस्वस्थ करून सोडणारा आहे. कारण हा कुणा एका नारबाचा दर्दभरा जीवनपट नसून एका समृद्ध संस्कृतीच्या विनाशाची दारुण कथा सांगणारा आणि एका आक्रमक सभ्यतेच्या अमानुष गतीचा विदारक जाणीव करून देणारा असा कलात्मक आलेख आहे. प्रादेशिक वाङ्मयाच्या समृद्ध वैशिष्ट्यांना अंगात वागवूनही प्रादेशिकतेच्या पलीकडे जाणारी ही ललित कृती एका अतिसामान्य माणसाच्या अंतर्मनाचा ठाव घेताना मानवाच्या काही चिरंतन वासना, भावना व समस्या व्यंजित करते.

शिक्षणाचे व संस्कृतीचे जाणीवपूर्वक संस्कार न झालेल्या एका अतिसामान्य शेतमजुराच्या मनावर भारतीय संस्कृतीत सहजपणे होणाऱ्या संस्कारांनी केवढं मोठेपण, केवढी असामान्यता उत्पन्न केली याचं अतिशय वास्तववादी चित्र आनंद यादवांनी सहजपणाने काढलं आहे. हे सहजपण कलात्मक सामर्थ्यातून प्राप्त झालेले आहे. नारबाचं सहसा लक्षात न येणारं मोठेपण किंवा त्याची असामान्यता त्याच्या आपल्या गोतावळ्यांत उत्कट प्रेमभावनेने गुंतून जाण्यात आहे. हे नीट ध्यानात येण्यासाठी गोतावळ्याचं एकंदर स्वरूप आणि नारबाचे त्याच्याशी जुळलेले हृदयाचे बंध समजून घेणे आवश्यक आहे.

२) नारबाचा गोतावळा वैविध्यपूर्ण -

नारबाचा परिसर शेताचा परिसर आहे आणि म्हणूनच त्या परिसराशी अविभाज्यपणे जुळलेली जनावरेच तिथे आहेत. हे काही सर्व प्राण्यांना प्रदर्शनात मांडून ठेवणारे प्राणी-संग्रहालय नाही. म्हणूनच यच्चयावत सर्व प्राण्यांची अपेक्षा करणं जसं चूक ठरेल तसेच या प्राण्यांचे नारबाशी असलेले व एकूण परिसराशी अटळपणे असलेले अनुबंध दुर्लक्षणेही चूक ठरेल. खरं तर या विश्वातील सर्व प्राण्यांची एकमेकांशी असलेली नाती आणि त्यांचे नारबाशी व नारबाच्या कार्यक्षेत्राशी असलेले भावबंध महत्त्वाचे आहेत. “मराठी कादंबरी मानवेत्तर प्राण्यांच्या व्यक्तित्वांचा प्रत्यय देण्याच्या दृष्टीने खूपच दरिद्री आहे. (मराठी कथेत मात्र प्राण्यांची मोठी बोलकी चित्रे प्रचुर प्रमाणात आहेत). तथाकथित प्रादेशिक कादंबरीही याला फारशी अपवाद नाही. मला वाटतं आनंद यादवांनी ही फार मोठी उणीव पहिल्यांदा भरून काढली आहे अगदी भरघोस श्रीमंतीने असं म्हणावं लागेल”^१. यातले विविध प्राणी कमी-अधिक महत्त्वाच्या पात्रांप्रमाणेच हक्काने या विश्वात येतात. नुसते येत नाहीत तर ते आपल्या जिवंतपणाची व स्वतंत्र व्यक्तित्वाची छाप ठेवून जातात.

निरर्थक जीवन जगणारा खिन्न म्हातारा पण प्रेम करणारा म्हालिंग्या बैल, नामा कुत्रा व चंपी कुत्री, देवाला सोडलेला माजलेला कोंबडा, सोन्या व चण्णा बैलांची जोडी, या बैलात कायमचं वितुष्ट आणणारी ओपंला आलेली पाडी-उलट्या डोसक्याची व उन्हाला बुडी रेडकं, एकेकाळी राजेशाही थाटानं जगलेला पण आज जीव जात नाही म्हणून जगत असलेला आंधळा घोडा, माणसांच्या मृतात्म्याची आठवण देणारे कावळे असे कितीतरी प्राणी गोतावळा मध्ये आपल्या व्यक्तित्वाची छाप उमटवून जातात.

१. मराठी कादंबरी : चिंतन आणि समीक्षा, पान नं. २१५.

३) संबंध अतिशय गुंतलेपणाचे -

हा भारतीय शेतकऱ्याचा गुणविशेष आहे. एकाच कुटुंबात डावं उजवं असतं तसाच हा प्रकार आहे. नारबा या सर्व प्राणी जगताशी एकरूप झालेला आहे. त्यांच्या सुखदुःखाची त्याला चांगली जाण आहे. ओपंला आलेल्या पाडीची तगमग व बैलाची ओढ त्याला तीव्रतेने समजते. थंडावलेल्या रेड्याचं सुख त्याला कळतं, चिडलेल्या वानरांचा राग त्याला उमजतो. कोल्ह्याच्या लबाड वागण्याची त्याला चांगली जाण असते. “विकायला गेलेल्या म्हशीचं दुःख त्याला जाणवतं, विकलेल्या शेरडांच्या मातेचं व्याकुळ काळीज त्याला हेलावून सोडतं. नारबाच्या गोतावळ्यातून जिवंत स्पर्श देणारे नारबाच्या स्वभाव वैशिष्ट्यांचे असंख्य तपशील ‘गोतावळा’ मध्ये जागोजाग आढळतात. आणि म्हणूनच गोतावळा विखुरलेली कादंबरी तर वाटत नाहीच पण ती अतिशय घट्ट विणीची कलाकृती वाटते”.^२ नारबाचा गोतावळा हा गतिमान व जिवंत आहे आणि त्यांचा अनुभवसंसाराचाच तो एक अविभाज्य, अपरिहार्य आणि सहज असा आविष्कार आहे.

४) भाषा प्रतिमांची -

या बोली भाषेमध्ये जशी एक संथ लय आहे, त्याप्रमाणेच जीवनातील विविध भावसूत्रे टिपण्याची ताकदही आहे. ती संवेदनांचा सूक्ष्म आविष्कार जशी घडविते तसा विचारांचा झुळझुळ वाहणारा एखादा प्रवाह पारदर्शी शब्दांत चित्रित करते. उदाहरणार्थ - ‘शेंदरानं इस्त्याच्या खांडागत रंग झालेला’..... ‘पोटात शिंग घुसल्यागत झालं’..... ‘भुतागत एकटाच मळ्याकडे चाललो हुतो’..... ‘पांदिपलीकडचा बुरूज मुंडकं तोडलेल्या धुडासारखा दिसत हुता’..... या व यासारख्या वाक्यांतून केवळ एकच भावस्थिती व्यक्त होत नाही, तर त्याबरोबरच नारबाच्या अर्धसुप्त मनातील विचारांचा, भावनेचा एकेक धागा त्याला चिकटलेला दिसतो. ‘इतीइतीच्या तासासाठी ढोरं मरत्यात तरी मालकाला माया फुटत नाही. मी खुळ्यागत मारत सुटलो नि रेड्यास्नी आईचं दूध आटवून समदी ताकद लावली’ यासारख्या वाक्यांतून विरोधी प्रतिमांद्वारे अर्थामधून निर्माण होणारा ताण प्रत्ययाला आणून दिला आहे. ‘खोपीतलं जीवन उभे करताना त्यातली विवक्षितता जशी लेखक व्यक्त करतो. त्याचप्रमाणे खोपीत राहणाऱ्या शेतकऱ्याची दुर्दशाही तो डोळ्यासमोर उभी करतो’.^३..... त्यांच्या अंगावरल्या उवा नि लिखांनी सारी मरुन गेली.... रातभर चटाचटा चावत्यात. पिसवांचं तर नुसतं पेव फुटल्या.... तशाच पाकाड्यातच उदरं खेळतेली.... डास चिलटं शेणाच्या उकिरड्यावरची येत्यातचं.... या ओळीतून शेतातल्या खोपीच्या वास्तव चित्रणाबरोबरच नारबाच्या वेदनाही व्यक्त केल्या आहेत.

५) यंत्र संस्कृतीचे आक्रमण -

मालकाच्या स्वार्थी वृत्तीने म्हातारी होऊ लागलेली जनावरे निरुपयोगी व म्हणून त्यांना चारा घ्यालणे पोषणे हे वेडेपणाचे, यामुळे नारबाचे जीवन उध्वस्त होते. ‘काळी आई’ म्हणून जमिनीकडे पाहण्याचं सोडून ‘दासी’ म्हणून पाहण्याचा सल्ला देणारा यंत्रयुगीन अमानवीय संस्कृतीचा प्रतिनिधी कोल्हापूरचा ‘पाहुणा’ या गोतावळ्याचा ‘काळ’ ठरतो. आणि या मालकाच्या मनात सर्वच वस्तूचं पैशात रूपांतर करण्याची प्रचंड हाव निर्माण होते. ट्रॅक्टर हे त्याचं प्रतीक, जनावर निरुपयोगी झाली, गोठे रिकामे झाले, माळावरची झाडे भुईसपाट झाली, विकली गेली, १००-१५० वर्षांचा पिंपळ तोडला गेला. भारतीय

^२मराठी कादंबरी : चिंतन आणि समीक्षा, पान नं. २१५.

^३वाङ्मय प्रवाह (य.च.म.मु. विद्यापीठ, पान नं. ५८)

संस्कृतीत सन्मानाने पुजलेला पिंपळ गेला म्हणजे माळावर नजर ठेवणारा रक्षक गेला. “आनंद यादव यांची गोतावळा ही कादंबरी ट्रॅक्टरच्या प्रवेशामुळे उध्वस्त होणाऱ्या नारबाचे जीवन चित्रित करते. आता ट्रॅक्टर नव्या युगाचा प्रतिनिधी म्हणून त्याच्याकडे पाहायचे की, जाणाऱ्या बाबींच्या संदर्भात हळहळ व्यक्त करायची हा खरा प्रश्न आहे. आनंद यादवांनी या प्रश्नांच्या संदर्भात एक निर्णय घेतला आहे. तुम्हाला मान्य असो की नसो, अशा प्रकारची हळहळ व्यक्त होणे हे अस्वाभाविक आहे, असे म्हणता येत नाही. नारबाचे जीवन नव्या आधुनिकीकरणामुळे उध्वस्त होते. नारबाला ते येणे नको वाटते हे वास्तव आहे.”^४ ट्रॅक्टर आला त्यादिवशी नारबाची भाकरी ड्रायव्हरनं खाल्ली आणि नारबाला उपाशीचं राहावं लागलं. पुढे मालक भाकरी पाठवून घायला विसरला. यापुढे नारबा उपाशीच राहणार होता. अपमानित होणार होता. गोतावळ्याला नष्ट करणारा हा शाप पहिल्या प्रकरणातच ‘पाव्हण्याच्या रूपाने आला होता.’ ट्रॅक्टरच्या किड्याने मालकाचं डोकं वळवळू लागलं होतं आणि नारबाला त्याची झळ पोहोचणार होती.

६) प्राण्यांची शोकात्म नियती -

ट्रॅक्टरच्या आगमनामुळे एक-एक जनावर विकले जाऊ लागले. आणि नारबाच्या जिवाची कालवाकालव सुरु झाली. संपूर्ण जीवन नारबाने या गोतावळ्यातच रममाण होण्यात व निगा राखण्यात घालविले आता ‘आपलंही म्हातारपण असंच ह्याचं. कोण बघणार आपल्याला उतारवयात तेवढं तरी कशाला? आत्तापासूनच ही दशा सुरु झालीया आपली..... ढोरासारखं ढोरपण तिचं ते मन थंड करून आणावं लागतं. माझं जन्मभर काय हुईल असंल?.....’ एकेक जनावर काढलं जातं आणि नारबाच्या काळजाचा एकेक लचकाच तोडला जातो. अशा प्रकारे त्यांच्या मनाची घालमेल सुरु होते. “आपला गोतावळा विस्कटतांना पाहून त्याला गलबलून येते आणि त्या प्रत्येकाबरोबर आपणही नष्ट होत आहोत असा अनुभव येतो. नारबाच्या जीवनातली व्याकुळता कारुण्य आणि अगतिकता यादवांनी ग्रामीण बोलीतून सादर केली आहे.”^५

ज्या प्राण्यांनी जीवनभर मालकाच्या शेतकामात अपार कष्ट उपसले त्याच जनावराच्या सरत्या काळात मालकाने त्यांच्याकडे पाठ फिरवली व गोतावळ्यातून ‘गरज सरो नि वैद्य मरो’ या म्हणीप्रमाणे एक एक घटक विकून टाकला. ‘गोतावळ्यात आरंभापासून आत्तापर्यंत भरून राहिलेलं दुःख प्राण्यांच्या-माणसांच्या-निसर्गाच्या विनाशाची करुण कहाणी, मानवी मूल्यांच्या होळीची प्रचंड आंच, एका बाजारू संस्कृतीचं निर्दयी आक्रमण या सर्वांचा अनुभव तरल संवेदनक्षम मनानं घेता आला तर गोतावळ्याच्या शोकांत भीषण नाट्याची प्रतीती माणसाला विलक्षण हलवून सोडते. सुन्न करते’ हादरवून टाकते. गोतावळ्यामध्ये आनंद यादवांनी जितक्या सूक्ष्मतेनं बारकाव्यानिशी व तपशिलांनी प्राणी जगताचं विश्व रेखाटलं आहे तितक्याच ताकदीनं या विश्वाला मानवी अर्थ देणाऱ्या नारबाचं चरित्रही चित्रांकित केलं आहे. नारबाच्या चित्रणात लेखक उणा पडला असता तर “गोतावळा प्राणिसंग्रहालयाचे शब्दांकन झाले असते पण तसे ते कुठेही झाले नाही.”^६

७) अत्मीची जळती जाणीव -

नारबा हा एकटेपणाच्या व्यथने उदास होता. पण तो त्याचा मूळ स्वभाव नाही. तो श्रमिक आहे. ज्या भूमीवर व गुराढोरांच्या संगतीत तो काम करतो आहे, त्याच्याशी त्याचा आपलेपणाचा संबंध आहे. त्याच्या कामाशी त्याचा दुरावा नाहीच पण ज्या परिसरात तो राहतो आहे त्या परिसरातल्या सजीव निर्जीव

^४स्वातंत्र्योत्तर वाङ् मयीन प्रवाह (य.च.म.मु. विद्यापीठ पान नं. ३७)

^५प्रदक्षिणा खंड-दुसरा, पान नं. १८४

^६मराठी कादंबरी चिंतन आणि समीक्षा पान नं. २२१

वस्तुवर त्याचा जीव आहे आणि म्हणूनच अतृप्तीची जाणीव असूनही तो विकृत होत नाही. “एखादया दीनवाण्या चेचलेल्या देण्याप्रमाणे राबणाऱ्या नारबाचा उपयोग संपल्यावर त्याला देशोधडीला लावणाऱ्या मालकाचं कृतघ्नपण आणि कौर्य पराकाष्ठेला जाते. तरीही वाचकाला जाणवतं ते मालकांच्या विचारावर व भावनांवर कब्जा चालवणाऱ्या ‘अर्थ-सभ्यतेचे’ अमानुषिकरण, यामुळेच ‘गोतावळा’ कादंबरीला फार मोठं वजन लाभतं”.^७ गोतावळ्यावरच्या प्रेमामुळे नारबा आजीवन एकटाच राहिला व आपल्या सर्व भावना, वासना, सुख-दुःख हे प्राण्यांच्या माध्यमातून पूर्ण करण्याचा प्रयत्न त्याने वेळोवेळी केला. अशाप्रकारे ‘गोतावळा’ या कादंबरीच्या माध्यमातून आनंद यादवानी कृषी संस्कृतीच्या विनाशाची तयारी सुरु होते हे भाकीत वर्तवण्याच्या प्रयत्नातूनच खेड्यातील मध्यमवर्गीय शेतमजुराच्या समजुतीवर प्रकाश पाडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

निष्कर्ष -

आनंद यादवांच्या गोतावळ्यातील नारबाच्या या दुःखाचा संवेदनशील मनाने प्रत्यक्ष घेतला नाही तर काही बौद्धिक प्रश्न वर डोकी काढणं शक्य आहे. स्थूल उपयोगितावादाच्या दृष्टीने पाहिले तर ढोरांचे काम संपले, ट्रॅक्टर आला. अधिक किफायतशीर शेती, अधिक समृद्धी. मग हे सारं ‘भावूक’ वाटण्याची शक्यता आहे, पण हा प्रश्न केवळ समृद्धीचा नाही. या प्रश्नात गुंतलेलं संस्कृतीचं व मानवी मूल्याचं आव्हान पाहिलं तर ‘गोतावळा’, ‘सेंटिमेंटल’ वाटणे शक्य नाही. आज विज्ञानच विज्ञानापुढचा अजगरी प्रश्न बनून राहिलेला आहे हे लक्षात घेतलं तर ‘गोतावळा’ ने निर्माण केलेले प्रश्न आज अजुत्तरित आहेत हे चांगलचं जाणवतं. प्रश्न निसर्गाशी, मानवेतर सृष्टीशी, प्राणी, भूमीशी आणि माणसा-माणसांतल्या प्रेमाच्या संबंधाशी संवाद राखण्याचा आहे आणि ‘गोतावळा’ ने उभे केलेले प्रश्न विज्ञानाधिष्ठित उपयोगितावादने सुटण्यासारखे नाहीत.

^७मराठी कादंबरी : चिंतन आणि समीक्षा, लेखक-चंद्रकांत बांदिवडेकर, पान नं. २२

संदर्भ साहित्य सूची -

- १) बांदिवडेकर, चंद्रकांत : ‘मराठी कादंबरी चिंतन आणि समीक्षा’, मेहता प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती १९९६.
- २) ‘प्रदक्षिणा खंड-दुसरा’ : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती १९९८.
- ३) ‘वाङ् मय प्रवाह’, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, प्रकाशन - डॉ. राजेंद्र वडनेरे, प्रथम प्रकाशन १९९२.
- ४) ‘स्वातंत्र्योत्तर वाङ्मयीन प्रवाह’, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, प्रकाशक - डॉ. प्रकाश अतकरे, (कुलसचिव) प्रथम प्रकाशन ऑगस्ट २००१.

रयत शिक्षण संस्थेचे,

एस. एम. जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे-२८.

नेक पूनर्मूल्यांकन अ ग्रॅड, संलग्न सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

मराठी विभाग आयोजित आंतरराष्ट्रीय वैबिनार

“मराठीतील १९६० नंतरचे विविध वाङ्.मयीन प्रवाह व सद्यःस्थिती”

प्रमाणपत्र

Indrakala Pitamlal Bopche

यांनी शनिवार, दिनांक ११ सप्टेंबर २०२१ रोजी संपन्न झालेल्या “मराठीतील १९६० नंतरचे विविध वाङ्.मयीन प्रवाह व सद्यःस्थिती” या विषयावरील आंतरराष्ट्रीय वैबिनारमध्ये

ejkBhrthy 1960 uarjps fofo/k ok'~e;hu izokg o l%lFkrh ejkBhrthy 1960 uarjP;k xzkeh.k lkfgR; izokgkrthy vkuan ;knokaP;k pkj dknacU;k

या विषयावर शोधनिबंध सदर केल्याबद्दल हे प्रमाणपत्र सन्मानपूर्वक प्रदान करण्यात येत आहे.

डॉ. राजेंद्र ठाकरे
समन्वयक,
मराठी विभागप्रमुख

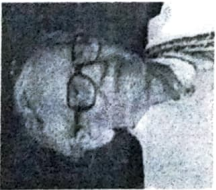
डॉ. अतुल चौर
सहसमन्वयक

डॉ. किशोर काकडे
समन्वयक,
आय.इन्.ए.सी.

प्रा. संजय जडे
उपप्राचार्य

डॉ. संजय जगताप
उपप्राचार्य

डॉ. चंद्रकांत खिलारे
प्राचार्य,
एस.एम.जोशी कॉलेज

6.03.21

Dr. Rajendra Thakare

Dr. Anil Chaur

Dr. Chandrakant Khilare

Self Attested
Dr. Rajendra Thakare

ISSN: 0976-2124

Volume 14

Number 1 & 2

June & December 2021

Hislopia Journal

(A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal)

A National Journal of

- * *Science and Technology*
- * *Arts and Humanities*
- * *Commerce and Management*
- * *Human Development*

Published by
Hislop College, Civil Lines, Nagpur - 440 001 (MS) India

Self Addressed
Enquiry

CONTENTS

भास्कर चंदनशिव यांचे कथाविश्व DHANRAJ MANE	1-4
POTENTIAL ROLE AND KINETIC STUDIES OF VARIOUS OPERATIONAL PARAMETERS ON DYE DECOLORIZATION AND DEGRADATION OF TRYPAN BLUE DYE SHUBHAJIT R. HALDER & DOYEL M. BHATTACHARYA	5-15
MAX WEBER ON MEANING AND SOCIAL ACTION AJAY CHOUDHARY	16-24
RELEVANCE OF SOCIAL SCIENCES AND ITS ROLE IN DEFENCE OF DEMOCRACY PREMALA ANIL KUMAR	25-31
A STUDY ON THE BENEFITS AND CHALLENGES OF ELECTRIC VEHICLES : INDIAN CONTEXT CHARMI R POBARU & RAZEKA KHAN	32-39
आनंद यादव यांची साहित्यिक वाटचाल INDRAKALA BOPCHE & DHANRAJ MANE	40-48
STATISTICAL STUDY ON EFFECTIVENESS OF COVID-19 VACCINE JYOTI SHIWALKAR, AKSHAR PANCHAKSHARI, ROUNAK PAHUJA, ANUP BANERJEE	49-55
संतों के सामाजिक सरोकार MANOHAR KUMAR	56-62
PROTANDRY; CONFLICTING EVIDENCE ABOUT SEX-SPECIFIC TRADE-OFFS IN <i>CULEX QUINQUEFASCIATUS</i> SAY (DIPTERA: CULICIDAE) S. KARLEKAR & PAYAL VERMA	63-69
EMERGENCE OF E-LEARNING: CHALLENGES AND BENEFITS OF ONLINE LEARNING SYSTEM IN EDUCATIONAL INSTITUTES OF BHILAI CITY OF CHHATTISGARH STATE RANJEETA TIWARI MISHRA & SUMAN SAHU	70-77
DIASPORIC LITERATURE FROM THE PERIPHERY- AFGHANISTAN AND BHUTAN POOJA SWAMY	78-87

बहुजन हिताय जगत शिक्षण संस्था गोंदियाद्वारा संचालित
जगत कला, वाणिज्य व इंद्रिराबेन हनिहरमाई पटेल विज्ञान महाविद्यालय, जोरगाव,

जि. गोंदिया (म.रा.) ४४१८०१

(एक बकरीद्वारा ही अर्पण प्रारंभ/आरंभ)
एकदा एकदोही सहायक जणूए विद्यार्थीवारी मालिका
विद्यार्थीठ अनुदान आयाग पुरस्कृत

एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

जागतिकीकरण आणि मराठी लोकनाट्ये

गुरुवार, दि. ३० मार्च २०१७

प्रमाणपत्र

श्री/श्रीमती/प्रा./डा. डु. बंद्रकता पी. बोपचे यांनी
मनोहर भाई पटेल कला व वाणिज्य महाविद्यालय
'जागतिकीकरण आणि मराठी लोकनाट्ये' या एकादिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात निबंधवाचक/विमर्शक/बकला/
प्रतिनिधी/सूत्रसंचालक म्हणून सक्रिय सहभाग घेतला. तसेच लोकनाट्याचे स्वरूप
या विषयावर शोधनिबंध सादर केला.

या प्रीत्यर्थ त्यांना हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

डा. चंद्रकुमार राहुले

आयोजन अधिकारी

डा. निलकंठ लंजे

प्राचार्य/सामन्वयक

5/18 Attached

20/3/17

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
विद्यार्थीठ अनुदान आयाग पुरस्कृत
एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

जागतिकीकरण आणि मराठी लोकनाट्ये

गुरुवार, दि. ३० मार्च २०१७

मराठी विभाग

जगत कला, वाणिज्य व इंद्रिराबेन हनिहरमाई पटेल
विज्ञान महाविद्यालय, जोरगाव,
जि. गोंदिया (म.रा.) ४४१८०१

विद्यापीठ अनुदान आयोग पुरस्कृत व मराठी विभागद्वारा आयोजित

ज्ञान-विकास विमुक्तये

राष्ट्रीय चर्चासत्र

जागतिकीकरण
आणि

मराठी लोकनाट्ये

गुरुवार, दि. ३० मार्च २०१७

शोधनिबंध पुस्तिका

SeipAHeater
SipAHeater

ज्ञान-विकास विमुक्तये
ज्ञान-विकास विमुक्तये
ज्ञान-विकास विमुक्तये
ज्ञान-विकास विमुक्तये
ज्ञान-विकास विमुक्तये

कडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाशी संलग्नित
बंगलोरद्वारा 'बी' श्रेणीने पुनर्मूल्यांकित
Principal jagatcollege@rediffmail.com
Website : www.jagatcollege.net.in

संस्कृत विद्यापीठ, नागपूर
संस्कृत विद्यापीठ, नागपूर
संस्कृत विद्यापीठ, नागपूर
संस्कृत विद्यापीठ, नागपूर
संस्कृत विद्यापीठ, नागपूर

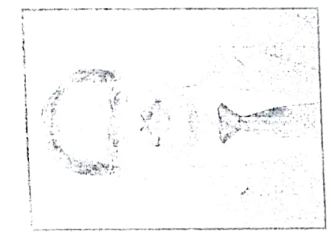
जागतिकीकरण आणि मराठी लोकनाट्ये

University governed by Maharashtra Universities Act 1956

Dr. Siddharthavinayaka P. Kane
Ph. D.

Vice-Chancellor
Office: Chhatrapati Shivaji Maharaj Administrative Premises, Ravindranath
Tagore Marg, Nagpur - 440 001
Tel.: 0712-2523045, Fax: (0712)2555701 / E-mail : vconagpuruniversity.nic.in

शुभेच्छा संदेश

गोरगाव, जि. गोंदिया स्थित जगत कला, वाणिज्य व इंद्रिाबेन हरिहरभाई पटेल विज्ञान महाविद्यालयाचे मराठी विभागाद्वारे विद्यापीठ अनुदान आयोग पुरस्कृत 'जागतिकीकरण आणि मराठी लोकनाट्ये' या विषयावर दिनांक ३० मार्च, २०१७ रोजी एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन होत असून या निमित्त महाविद्यालयाद्वारे स्पष्टणिका प्रकाशित करण्यात येत आहे हे ऐकून आनंद वाटला.

जागतिकीकरण आणि मराठी लोकनाट्य या विषयाशी संबंधित विविध पैलूंचा उपयोग होईल, असा मला विश्वास वाटतो.
चर्चासत्राचे आयोजनासाठी मी प्राचार्यांचे अभिनंदन करून सफल आयोजनास माझ्या हार्दिक शुभेच्छा!

- ❖ सर्व हक्क प्रकाशकाधीन
- ❖ प्रथम आवृत्ती : मार्च, २०१७
- ❖ ISBN 978-93-82962-92-2

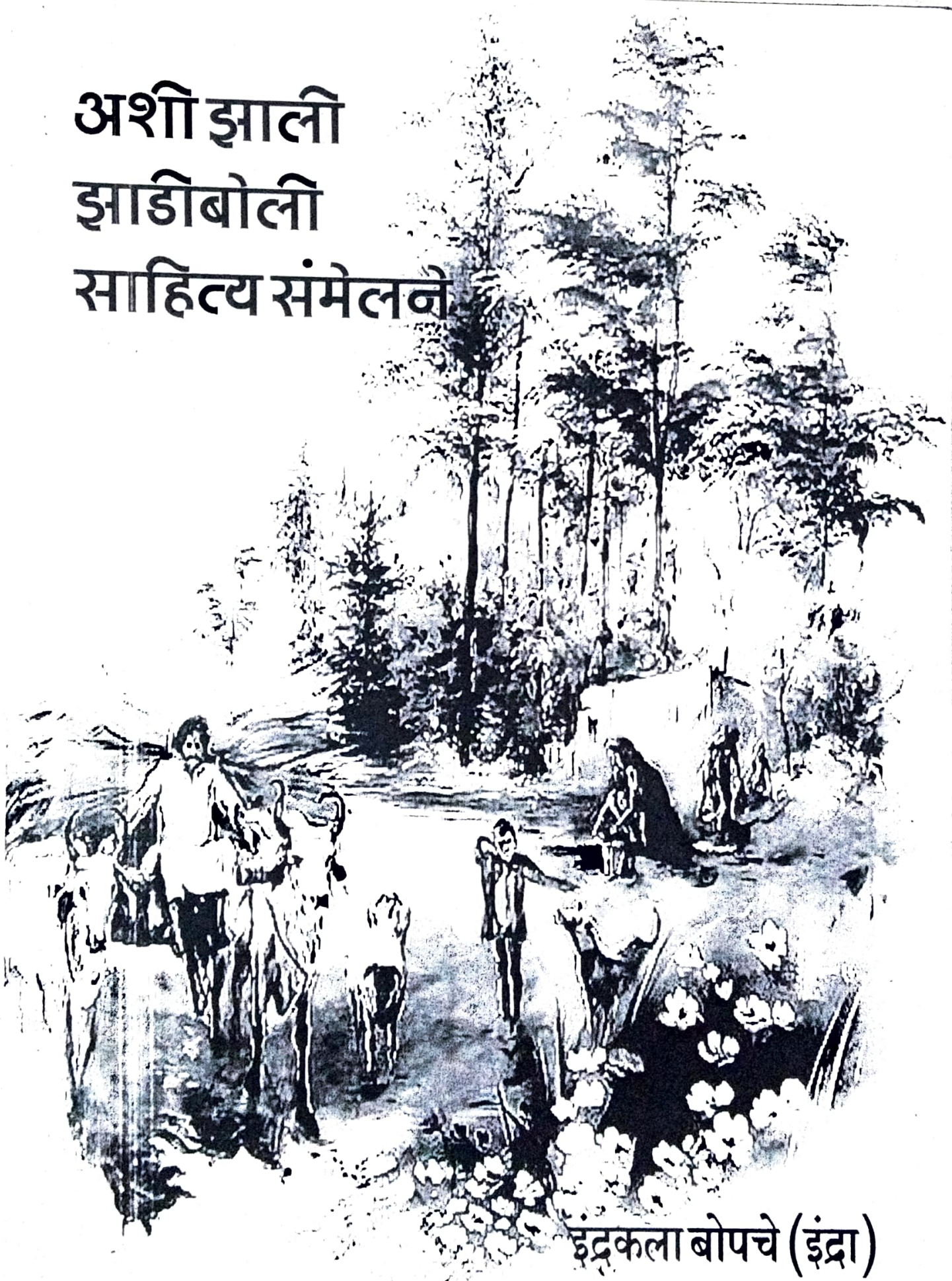
या शोधनिबंध पुस्तिकेतील लेखांमध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकूर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परीक्षण समिती व संपादक समिती सहमत असतीलच असे नाही.

नागपूर, मार्च १७, २०१७ डॉ. सिद्धार्थविनायक प. काने)

Siddharth

Self Attested
Siddharth

अशी झाली झाडीबोली साहित्य संमेलने

इंद्रकला बोपचे (इंद्रा)

ओळख

-इंद्रकला पितमलाल बोपचे (इंद्रा)
-मु. पोवारीटोला पो. अदासी,
ता. सि. गोंदिया (म. रा.), पिन-४४१६१४

छंद - काव्यलेखन, नाट्यलेखन
शिक्षण - एम. ए., एम. फिल., नेट (मराठी)
बी. एड., बी. लिब., अतिरिक्त इंग्रजी
एम. ए. (राज्यशास्त्र, इतिहास)
पीएच.डी. (संशोधन कार्य सुरु आहे.)

पुरस्कार-शामरावजी सरोजकर स्मृती पुरस्कार (२००२)
लेखन - प्रकाशित साहित्य

-पालवी (काव्यसंग्रह, २०१७)
अप्रकाशित साहित्य
-विविधतेत एकता
-शाळेत जा तू मुला
-मतदान जागृती
-साक्षरजनता
-फॅशनची दुनिया
-पोवारी बोलीतील लोकगीत

शी झाली डीबोली हित्यसंमेलने

Self Attested
S. Bopche

तारा प्रकाशन, साकोली, जि. भंडारा
ISBN: 978-81-925719-4-2

इंद्रकला बोपचे (इंद्रा)

क. इंद्रकला पितमलाल बोपचे

शिक्षण - एम. ए., एम. फिल, नेट (मराठी) बीएड. वि.लीब.,
एम.ए. राज्यशास्त्र + इतिहास, अतिरिक्त इंग्रजी मोडी लिपी
प्रमाणपत्र

जन्म - 20 जुलै 1981

छंद - कविता, कादंबरी, नाटक, वाचन लेखन

नोकरी - अध्यापन

साहित्यिक प्रवास - (2016 पासून लेखनास सुरुवात...)

उपाध्यक्ष - अखिल भारतीय मराठी साहित्य परिषद, जि. गोंदिया

प्रकाशित पुस्तके - काव्यसंग्रह - पालवी, मोहोर, स्पंदने

संदर्भ ग्रंथ - अशी झाली झाडीवोली साहित्य संमेलने (ISBN प्राप्त)

संपादित पुस्तके - झाडीच्या पारंब्या, झळ, वळीराजा, झाडीचा

राजा हरिश्चंद्र..... इ. अनेक राज्यस्तरीय प्रातिनिधिक काव्यसंग्रहात

कविता प्रकाशित

ओळख

- इंद्रकला पितमलाल शोपचे (इंद्रा)
- मु.पोषाबीटोला घो.अदाबी,
- ता.जि.गोंदिया (म.वा.), पिन-४४१६१४
- अंशकालीन प्राध्यापिका

छंद

- काव्यलेखन, नाट्यलेखन

शिक्षण - एम.ए., एम.फिल., नेट (मराठी)

- श्री.एड., श्री.लिख., अतिविकृत इंबजी
- एम.ए. (बाज्यशास्त्र, इतिहास)
- पी.एच.डी. (बंधोघन कार्य भुक्त आहे.)

पुरस्कार - शामबाबजी भवोजकव स्मृती पुस्तकाव (२००२)

रोग्यन - अप्रकाशित साहित्य

- विविधतेत एकता
- शाळेत जा तू मुला
- मतदान जागृती
- साक्षर जनता
- फॅशनची दुनिया
- पोषाबी शोलीतील लोकगीत.

काव्यसंग्रह

लवी

इंद्रकला बीपचे

Self Authored

इंबजी

कवितासंग्रह

➤ कविवित्री : इंद्रकला बोपपे
मु.पोबारीटोला, पो.अदासी, तान्जि.गोंदिया (महाराष्ट्र) -
४४६६३४

➤ लेखकाधिन @

➤ प्रकाशक
झाडीबोली साहित्य मंडळ
प्रकाशन, साकोली, जि. भंडारा

➤ अक्षर जुळवणी व मुद्रक
किशोर चौधरी
मॉडेल असोशियेट, आमगाव

➤ मुखपृष्ठ
सुशिलकुमार खापर्डे, आमगाव

➤ प्रथमावृत्ती
७ जानेवारी २०१७

➤ मुल्य : ५० रुपये

॥ शब्दात माझ्या ॥

चैत्राच्या पदार्पणाने निसर्गात नवी पालवी फुटावी तशीच मणुष्याच्या जीवनातही काही निमित्ताने पालवी फुटू लागते. तिच्या फुटण्याने सुष्टी कशी मोहक वाटू लागते तसंच जीवनाचंही आहे, जीवनात अनेक सुख-दुःख वाटायला येत असतात आणि ते अनुभवतांना स्वतःला सावरण ही तारेवरची कसरत असते, याला मी सुष्टा अपवाद नाही.

माझ्या जीवनात मी जे काही मिळवले ते स्वकष्टानं. ते प्राप्त करतांना अनेक अडचणी आल्या त्यावर मात करून मी पुढे-पुढे जायचं ठरवले आणि कधी-कधी खचलेसुष्टा पण न डगमगता स्वतःला सावरण्याचा प्रयत्न करतांना मी माझ्या विचारांना, भावनांना आणि प्रसंगांना शब्दबद्ध करण्याच्या प्रयत्नात असतांना माझ्या काव्यरूपी विचारांना मी प्रकाशित करावं अशी इच्छा माझे पत्नी श्री किशोर चौधरी आणि माझी कन्या जिगीषा चौधरी यांनी व्यक्त केली आणि मग ख-या अर्थाने माझ्या कविता लेखनाच्या प्रवासाला सुरुवात झाली.

समाजातील अनेक विषयांना समोरे ठेवून झरझर कविता लेखन सुरू झाले आणि माझ्यातील बांदिलेले प्रतिभेची ख-या अर्थानं सुटका झाली. बाळ चालायला शिकतो तेव्हा त्याला कुणीतरी आधार देण्याचे कार्य करतो तसेच माझ्या कविता लेखनाच्या प्रवासात आदर्शणीय कवी

ओळख

-इंद्रकला पित्तमलाल बोपचे (इंद्रा)
-मु. पोवारीटोलापो. अदासी,
ता. जि. गोंदिया (म. रा.). फोन-४४१६१४

छंद - काव्यलेखन, नाट्यलेखन

शिक्षण - एम. ए., एम. फिल., नेट (मराठी)

बी. एड., बी. लिब., अतिरिक्त इंग्रजी

एम. ए. (राज्यशास्त्र, इतिहास)

पीएच.डी. (संशोधन कार्य सुरु आहे.)

पुरस्कार-शाम्भारवजी सरोजकर स्मृती पुरस्कार (२००२)

लेखन - प्रकाशित साहित्य

-पालवी (काव्यसंग्रह, २०१७)

अप्रकाशित साहित्य

-विविधतेत एकता

-शाळेत जातू मुला

-मतदान जागृती

-साक्षर जनता

-फॅशनची दुनिया

-पोवारी बोलीतील लोकगीत

मोहोर

इंद्रकला बोपचे (इंद्रा)

Self Attested
Signature

स्यंदने

इंद्रकला बोपचे-चौधरी (इंद्रा)

परिचय:-इंद्रकला पितमलाल बोपचे-चौधरी (इंद्रा)
मु.पोवारीटोला, पो.अदासी
ता.जि.गोंदिया (म.रा.) पिन-४४१६१४

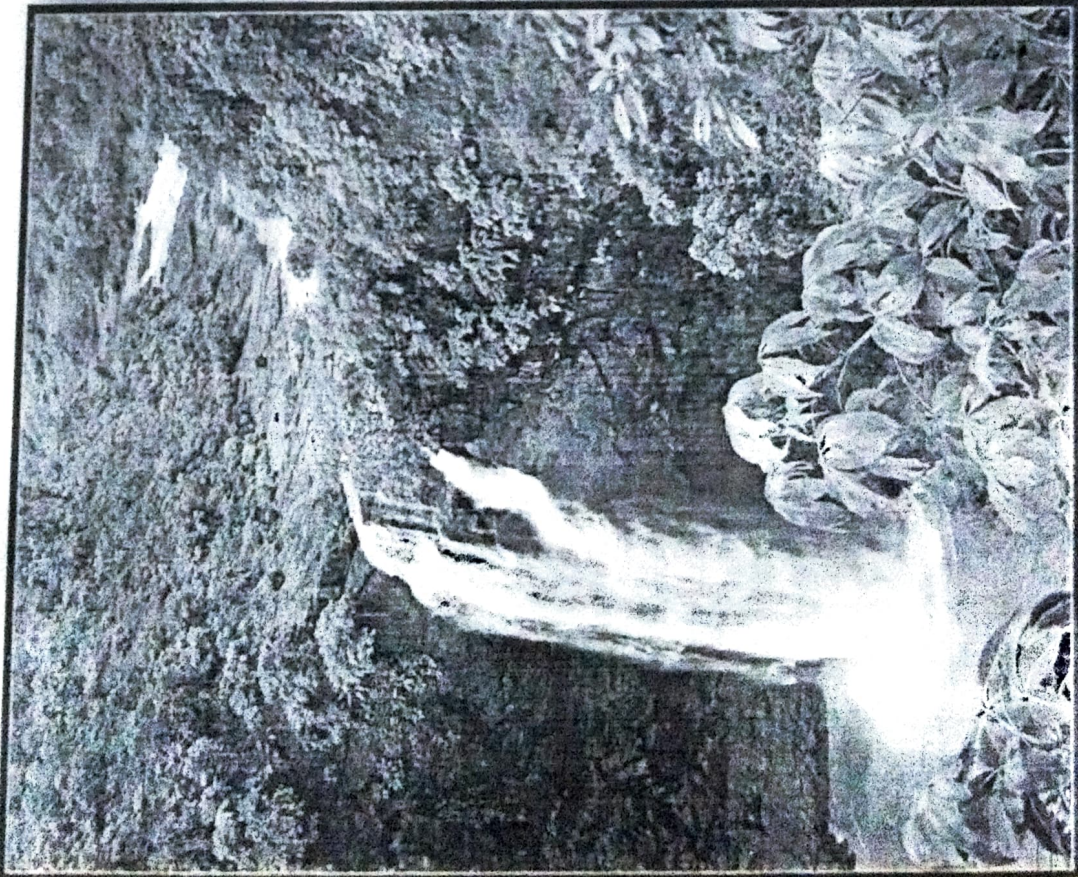
शिक्षण :-एम.ए.,एम.फिल. नेट(मराठी)
एम.ए.(राज्यशास्त्र, इतिहास)
बी.एड.,बी.लीब, अतिरिक्त बी.ए.(इंग्रजी)

पुरस्कार:-शामरावजी सरोजकर स्मृती पुरस्कार (२००२)

लेखन :-प्रकाशित साहित्य

- 'पालवी' (काव्यसंग्रह-जाने.२०१७)
- 'मोहोर' (काव्यसंग्रह-डिसे.२०१७)
- 'झाडीच्या पारंब्या' (संपादित काव्यसंग्रह-डिसे.२०१७)
- 'अशी झाली झाडीबोली साहित्य संमेलन'
(संदर्भ ग्रंथ-डिसे.२०१७)

निर्झर

पत्रिका

गती चक्र कधी थांबले का कुणा
तोच यशस्वी जो जीवनी रंगला
निरंतर ध्येयप्राप्तीसाठी झिजत रहा
निसर्गनियम हेचि थांबला तो संपला

परिचय : इंद्रकला पित्तमलाल बोपचे -चौधरी (इंद्रा)

मु. पोवारीटोला, पो. अदासी

ता. जि. गोंदिया (म.रा.) पिन. ४४१६१४

शिक्षण: एम.ए., एम.फिल. नेट (मराठी)

एम.ए. (राज्यशास्त्र, इतिहास)

बी.एड., बी.लीब, अतिरिक्त बी.ए. (इंग्रजी)

लेखन: प्रकाशित साहित्य -पालवी (काव्यसंग्रह जानेवारी- २०१७)

मोहोर (काव्यसंग्रह डिसेंबर -२०१७)

झाडीच्या पारंब्या (प्रार्थनाधीक काव्यसंग्रह- डिसेंबर २०१७)

अशी झाली झाडीबोली साहित्य संमेलने

स्पंदने (काव्यसंग्रह डिसेंबर- २०१८)

Self Attended
Eshwari

निर्झर

कवितासंग्रह

इंद्रकला पित्तमलाल बोपचे

मु. पावसांठाला, पो. अदासी, ता. जि. गोंदिया-४४१६१४

भ्रमणध्वनी : ७८७५०२७९९२

purvak3008@gmail.com

प्रकाशक

झाडीवाली साहित्य मंडळ प्रकाशन, साकोली, जि. भंडारा.

भ्रमणध्वनी : ९४२२८९०९३७

मुखपृष्ठ

शुशिलकुमार खापडे, आमगाव, जि. गोंदिया

अक्षर जुळवणी व मुद्रक

किशोर चौधरी

सालेकसा, जि. गोंदिया

प्रथमावृत्ती

२८ वे झाडावाला साहित्य संमेलन मुझा (पारडी), ता. लाखांदूर, जि. भंडारा

२५ डिसेंबर २०२१

मुल्य- रु. १०/-

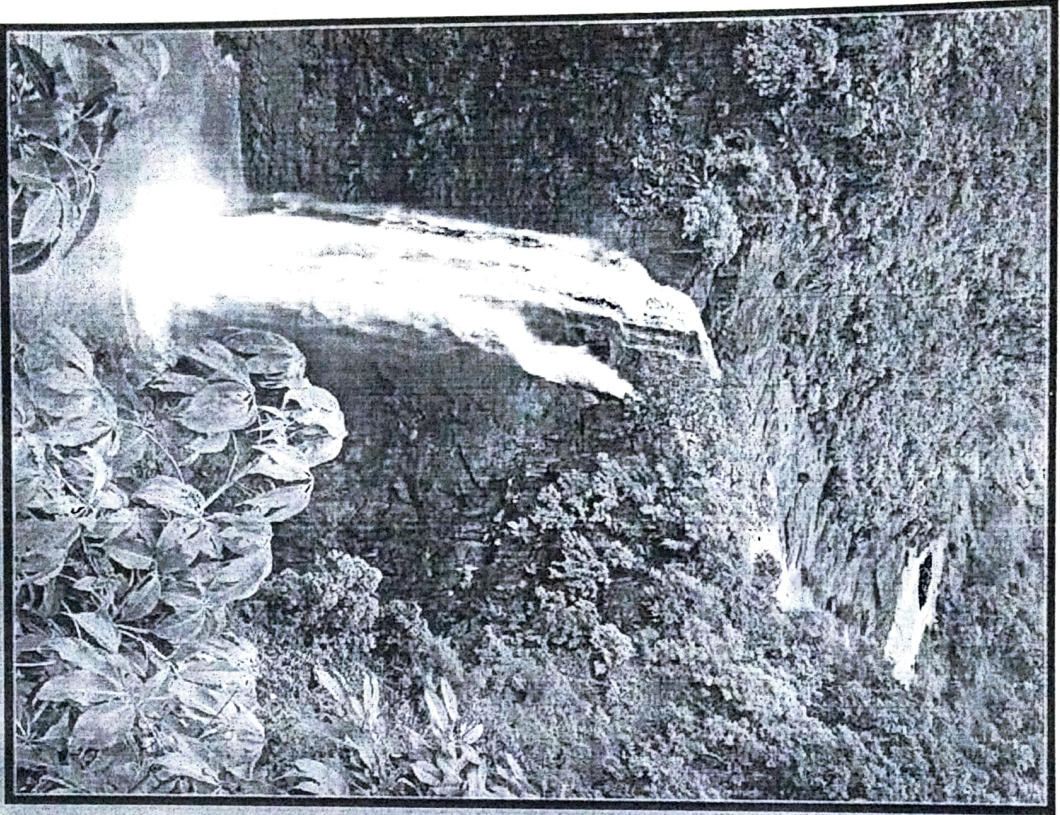
अर्पण

कोरोना काळात मृत्यूचा

घास झालेल्या सकल जिवांस.....

Self Attested
Signature

निर्झर

इंद्रकला बोपचे - 'इंद्रा'

Self Attended
Sudhakar

ओळख

-श्री. इंद्रकला पितमनाल बोपचे - चौधरी (इंद्रा)
-मु. पांचवारीटोलापो. अदासी,
ता. जि. गोंदिया (म.रा.), पिन-४४१६१६

छंद - काव्यलेखन, नाट्यलेखन

शिक्षण - एम.ए., एम.फिल., नेट (मराठी)
बी.एड., बी.लिव., अतिरिक्त इंग्रजी

एम.ए. (राज्यशास्त्र, इतिहास)

पुरस्कार - शामरावजी सरोजकर स्मृती पुरस्कार □ २००२

लेखन - प्रकाशित साहित्य

-पालवी (काव्यसंग्रह, २०१७)

-मोहोर (काव्यसंग्रह, २०१७)

-झाडीच्या पारंब्या (प्रातिनिधिक काव्यसंग्रह, २०१७)

-अशी झाली झाडीवोली साहित्य संमेलने (संदर्भग्रंथ २०१७)

-स्पंदने (काव्यसंग्रह, २०१८)

-निर्झर (काव्यसंग्रह, २०२१)

अप्रकाशित साहित्य

-विविधतेत एकता

-शाळेत जा पु मुला

-मत्तदान जागृती

-साक्षर जनता

-फॅशनची दुनिया

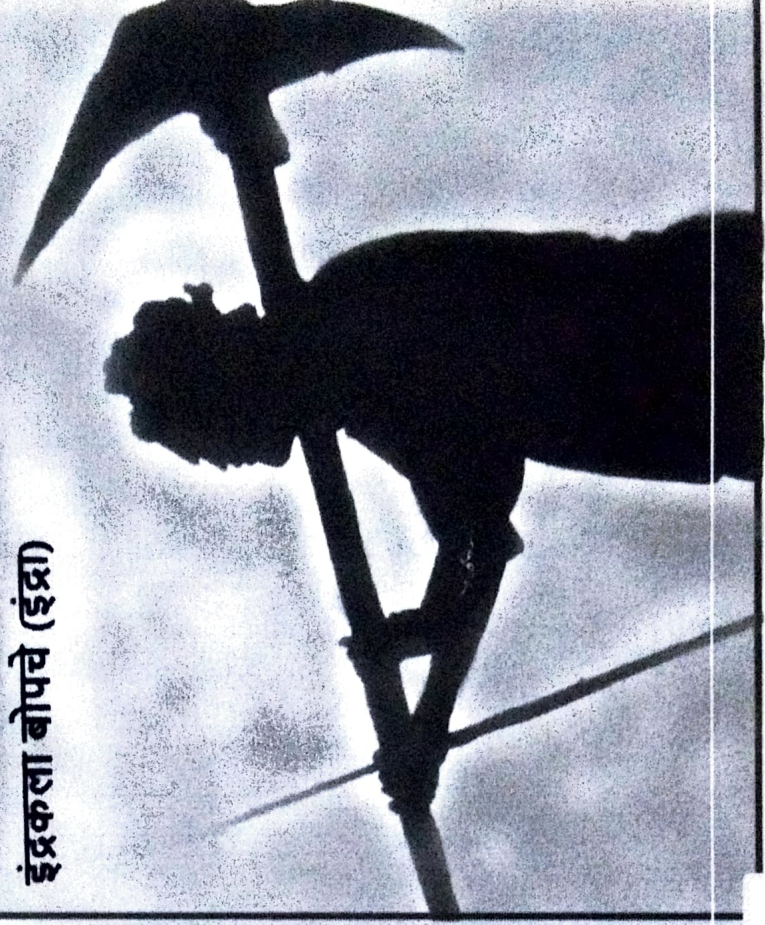
-पांचवारी बोलीतील लोकगीत

मिरुग

झाडीवोली काव्यसंग्रह

इंद्रकला बोपचे (इंद्रा)

Self Attested
Signature

झाडीपट्टीच्या मातीतील अमृतापरी असणारी बोली म्हणजे झाडीबोली. या मातीच्या कुशीत विसावा घेऊन झाडीपट्टीला समोर आणण्याचे कार्य करणारे 'झाडीच्या पारंब्या' तील सहभागी कवी / कवयित्री.

झाडीच्या पारंब्या

इंद्रकला बोपचे

किशोर चौधरी

विजय मेश्राम

धरराज ओक

अश्विन खांडेकर

सुशिलकुमार खापर्डे

या मातीचा गंध रक्तात
झाडीचा बोल गीतात
हरिश्चंद्रा अमित कहाणी
मैलाचा दागड बोली विकासात

गाटक-

किशोर चौधरी, इंद्रकला बोपचे
धरराज ओक, विजय मेश्राम
अश्विन खांडेकर, सुशिलकुमार खापर्डे

sent Ashwin
Chaudhari

➤ 'झाडीच्या पारंब्या'
प्रातिनिधिक काव्यसंग्रह

कवी/कवयित्री - धनराज ओक, विजयकुमार मेश्राम
अश्विन खांडेकर, किशोरकुमार चौधरी
सुशिलकुमार खापर्डे, इंद्रकला बोपचे

➤ लेखकाधिन (A)

➤ प्रकाशक

मॉडेल असोशिएट, आमगांव, ९८२३७६७९१७

➤ अक्षर जुळवणी व मुद्रक

किशोर चौधरी, अश्विन खांडेकर
राजेश शर्मा, मॉडेल असोशिएट, आमगांव

➤ मुखपृष्ठ

सुशिलकुमार खापर्डे, आमगांव

➤ प्रथमावृत्ती

२५ वे झाडीबोली साहित्य संमेलन, ठाणा, भंडारा

➤ किंमत - ३० रुपये फक्त

प्रातिनिधिक काव्यसंग्रह

झाडीच्या पारंब्या

सहभागी कवी/कवयित्री

... ..

धनराज ओक

विजयकुमार मेश्राम

अश्विन खांडेकर

किशोरकुमार चौधरी

सुशिलकुमार खापर्डे

इंद्रकला बोपचे

Self Attested

Signature

2. Designation:- ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME) HISTORY

3. Date of Joining:- 17/09/2019

4. Qualification - MA- HISTORY, SET

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
SET	SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY		QUALIFIED
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	HISTORY	55.00 II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, MAR, ECO, HIS, POL.	55.07 II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- KILESH DULICHAND SONWANE
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (PHYSICS)
3. Date of Joining:- 05/10/2017 (SESSION-2017-18), 01/12/2018 (SESSION- 2018-19)
4. Qualification - MSC- PHYSICS

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	PHYSICS	58.70 - II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHEM, MATH , PHY	48.15 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

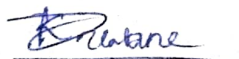
Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- MAHENDRAKUMAR SHYAMLAL BAGHELE
2. Designation:- ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME) MATH
3. Date of Joining:- 019/09/2019
4. Qualification - MSC- MATHEMATICS, SET

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
SET	SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY	MATHEMATICS	QUALIFIED
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	MATHEMATICS	57.50 II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHE, PHY, MATH	62.59 - I

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- NITESH KHUSHAL MESHARAM
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (ZOOLOGY)
3. Date of Joining:- 05/10/2017 (SESSION-2017-18)
4. Qualification - MSC- ZOOLOGY

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ZOOLOGY	56.90 - II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHEM, ZOO , BOT	48.37 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- Ms. PRATIMA RAJKARAN YADAV
2. Designation:- ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME) MICROBIOLOGY AND 13/10/2022 Off.Principal
3. Date of Joining:- 05/02/2021
4. Qualification - MSc- MICROBIOLOGY

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
NET	CSIR UGC NET-LS (2012)	LIFE SCIENCE	38 rank
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	MICROBIOLOGY	66.6% / I DIV
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	MICROBIOLOGY, BIOTECHNOLOGY, CHEMISTRY	63.11% / I DIV

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
1	Pratima R Yadav	Coordination Chemistry of Transition Metals		EDU World		International	4/1/2018	ISSN:2319-7129	Samarth Mahavidyalaya, Lakhani	APH Publishing Corporation

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Vol. XII
Number-7

ISSN 2319-7129

(Special Issue) April, 2018

UGC Notification No. 62981

EDU WORLD

A Multidisciplinary International
Peer Reviewed/Refereed Journal

APH PUBLISHING CORPORATION

108

Media Laws in India: An Overview <i>Anmolpreet Kaur</i>	183
Study of Attitude Towards Teaching Profession of Teacher Educators of Bilaspur District <i>Manash Kumar</i>	189
A Modern Reading of Harold Pinter's "The Homecoming" <i>Dr. Shalini Srivastava</i>	196
chdkusj f;klr ds izeq{k 9kf0r ih6 <i>MKW- vfer esgrk</i>	204
A Study of Relationship of Aggressive Behavior of Adolescents and Sex Education at School Level <i>Dr. Vandana Gupta</i>	208
Emotional Efficacy and Peer Acceptance Among Pre Adolescent Girls <i>Dr. Asha Menon</i>	217
Understanding Gender Socialization with Respect to Gender Equality in Indian Scenario a Major Issue of Women Empowerment <i>Deb Kumar Singha</i>	224
Green Accounting: A Step Towards Sustainable Development <i>Ms. Kashmiri Behere and Dr. Shivaji Dhage</i>	229
Biogenesis of RuBisCO <i>Ratnum Kaul Wattal</i>	234
efgyk vkj{k.k vkSj vM+pusa <i>lquhrk dqekjh</i>	240
mčfl V izkphu Hkkjrh; f9k{kk i)fr dk euksoSKkfud vk/kkj rčo % ,d v/;;u <i>MkW- Jhizdkek jeJ</i>	242
lwjnk! ds va/kdkje; thou dks ^[katu u;u* Is izdkf9kr fd;k ve'ryky ukxj <i>MkW- Jh "kk mf.kd" ku</i>	248
Coordination Chemistry of Transition Metals- <i>Ms. Pratima R. Yadav and Dr. Vibha M. Nikose</i>	256
Economic Liberalisation in India <i>Dr. Ashok Kumar</i>	271

ISSN : 2319-7129

EDU WORLD

A Multidisciplinary International
Peer Reviewed/Refereed Journal

Vol. XII, Number - 7

April, 2018

(Special Issue)

Chief Editor

Dr. S. Sabu

Principal, St. Gregorios Teachers' Training College, Meenangadi P.O.,
Wayanad District, Kerala-673591. E-mail: drssbkm@gmail.com

Co-Editor

S. B. Nangia

A.P.H. Publishing Corporation

4435-36/7, Ansari Road, Darya Ganj,

New Delhi-110002

Faculty Profile

1. Name:- RAHUL JIYALAL KATRE
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (ZOOLOGY)
3. Date of Joining:- 01/12/2020 (SESSION- 2020-21) 01/7/2021 (SESSION- 2021-22)
4. Qualification - MSC- ZOOLOGY

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ZOOLOGY	CGPA- 6.88 - I
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHEM, ZOO , BOT	60.85 - I

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. **Name:-** RAMKISHAN DHADU LILHARE
2. **Designation:-**CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (HISTORY)
3. **Date of Joining:-** 05/10/2017 (SESSION-2017-18)
4. **Qualification -** M.A. HISTORY, M.Phil

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
M.Phil	YASHWANTRAO CHAVAN MAHARASHTRA OPEN UNIVERSITY NASHIK	HISTORY	62.14 - I
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	HISTORY	55.50 - II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, HIN, POL, HIS, GEO.	58.50 - II

Note- Please attach certificates

5. **Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)**

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. **Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)**

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. **Book Published (Please give details of books irrespective of year)**

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last Page of Book

Faculty Profile

1. Name:- RASHMI GENG Singh MACHHIRKE
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (PHYSICS)
3. Date of Joining:- 011/09/2019 (SESSION- 2019-20)01/07/2020 (SESSION- 2020-21) 06/07/2021 (SESSION- 2021-22)
4. Qualification - MSC- PHYSICS

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	PHYSICS	CGPA-8.24 - I
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHE, PHY, MATH	61.33 - I

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- RATNAKANT BICHARDAS RAMTEKE
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (ECONOMICS)
3. Date of Joining:- 05/10/2017 (SESSION-2017-18), 01/12/2018 (SESSION- 2018-19)
4. Qualification - M.A. ECONOMICS

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
M.Phil	YASHWANTRAO CHAVAN MAHARASHTRA OPEN UNIVERSITY NASHIK	ECONOMICS	57.14 - II
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ECONOMICS	50.75 - II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, HIN, POL, HIS, ECO.	51.64 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and List of Book

Faculty Profile

1. Name:- Mr. SANJAYKUMAR SAMIR ROY
2. Designation:- ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIM) CHEMISTRY
3. Date of Joining:- 11/04/2021
4. Qualification - MSC-CHEMISTRY, SET

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D	-	-	-
SET	SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY		QUALIFIED
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHEMISTRY	73.60 I
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHE, BOT, MICROBI.	71.41 I

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book.

Faculty Profile

1. Name:- SANTOSH BISRAM GAUTAM
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (BOTANY)
3. Date of Joining:- 05/10/2017 (SESSION-2017-18), 01/12/2018 (SESSION- 2018-19)
4. Qualification - MSC- BOTANY

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	BOTANY	64.50 - I
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHEM, BOT, ZOO	55.70 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Santosh Bisram

Faculty Profile

1. Name:- SANTOSHKUMAR BHAYALAL PARIHAR
2. Designation:- ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME)
3. Date of Joining:- 03/02/2019
4. Qualification - M.A. HINDI - SET

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
SET	SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY	HINDI	Qualified
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	HINDI	66.75 - I
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, HIN, HLT, POL, GEO	58.60 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link
Vartaman sikhsha av Gandhi vichar	Mr. Santoshkumar Parihar	Hindi Department	Research Journey Multidisciplin ary International E-research journal	Oct-19	ISSN-2348-7143	www.researchjourney.net

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

Impact Factor - 6.625

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue - 203

अतिथि एवं सामन्वयिता संकल्पना

अतिथि संपादक :

डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला एवं वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक

डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
डॉ. आर. आर. चौधरी
डॉ. हरगोविंद टेंभरे
डॉ. सुधाकर थूल
डॉ. अमोल राऊत

मुख्य संपादक

डॉ. धनराज

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-2019 Special Issue – 203

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य संकल्पना

अतिथि संपादक

डॉ. अजयकुमार मोहबंसी

प्राचार्य,

कला एवं वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,

पेट्रोलपंप जवाहरनगर,

त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक

डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले

डॉ. आर. आर. चौधरी

डॉ. हरगोविंद टेंभरे

डॉ. सुधाकर थूल

डॉ. अमोल राऊत

मुख्य संपादक

डॉ. धनराज धनगर

Local Organizing Committee

Dr. Manish G. Tembhare

Dr. S. D. Waghade

Dr. J. V. Kotangale

Dr. A. P. Wanjari

Prof. M. S. Nakade

Dr. N. I. Borkar

Dr. R. M. Dohane

Prof. S. R. Gondane

Dr. C. P. Sakharwade

Prof. V. S. Ganvir

Prof. P. S. Deulkar

Prof. P. H. Rahangdale

Dr. S. N. Ravidas

Dr. R. N. Mankar

Dr. Madhulata Vyas

Ex. Prin. A. S. Ukhadkar

यु.जी.सी. अनुदानित आंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी

"गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य संकल्पना"

दि. ११-१२ अक्तूबर २०१९

संयोजक

गांधी अभ्यास केंद्र, कला एवं वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप जवाहरनगर, त. जि. भंडारा

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Understanding the Economics of Mahatma Gandhi's Sarvodaya	Dr. Poorva Bhonde	05
2	The Gandhi's Thought on Cleanness	Hemlata R. Selokar	09
3	Educational Thoughts of Mahatma Gandhi and its Relevance in Present Scenario	Dr. (Mrs.) Ujjwala D. Sadaphal	11
4	Gandhi's View on Panchayat Raj	Dr. Sucheta Parker	15
5	The Contribution of Mahatma Gandhi with Context to Rural Development	Dr. G. N. Nimbarte	18
6	Mahatma Gandhi and Sarvodaya	Dr. Ranjana Shringarpure	21
7	Environmental Thoughts of Mahatma Gandhi	Dr. Jayshree Bhagat	23
8	Mahatma Gandhi and Environment : Green Future	Dr. Sayeda Parveen Qureshi	26
9	Gandhian Ideology in Raja Rao's Kanthapura	Dr. Anita Wanjari	28
10	Relevance of Gandhian Solutions for Today	Dr. Hargovind Tembhare	31
11	The Gandhi Quartet- A Portrayal of Mahatma Gandhi	Dr. Rajendra Pise	33
12	Mahatma Gandhi and Universal Peace	Prof. Vijay Ganvir	36
13	Mahatma Gandhi - Father of the Nation	Dr. Chandrashekhar Malviya	39
14	महात्मा गांधी के आर्थिक विचार	प्रा. पीण्णिमा राहांगडाले	41
15	गांधी विचारधारा में सत्य, अहिंसा के दर्शन एवं ग्रामीण सुधार	डॉ. रमेश बावनथडे	45
16	म. गांधी एवं सर्वोदय	डॉ. सुरेश खोत्रागडे	48
17	राष्ट्रपिता एवं ग्रामीण विकास कि संकल्पना	प्रा. अनिलकुमार गुप्ता	51
18	महात्मा गांधी के आर्थिक विचार	प्रा. एच. पी. पारधी	56
19	वर्तमान शिक्षा एवं गांधी विचार	प्रा. संतोषकुमार परिहार	60
20	पंचायतराज में गांधी विचारधारा कि भूमिका	प्रा. सुधाकर माटे	64
21	गांधी तत्त्वज्ञान एवं ग्रामीण जीवन	डॉ. प्रशांत पगाडे	69
22	स्त्री सशक्तीकरण और महात्मा गांधी	डॉ. अलका दहीकर	72
23	नवजागरण, गांधी और राष्ट्रभाषा	डॉ. मनोज पाण्डेय	75
24	महात्मा गांधी एवं सर्वोदय	डॉ. विनोद बाली	81
25	महात्मा गांधी और राष्ट्रभाषा	कुंजनलाल लिल्हारे	84
26	स्त्री विमर्श एवं गांधी विचार	सुमिता राय	87
27	गांधीजी के आर्थिक विचार	प्रा. सारिका दमाहे	92
28	हिंदी साहित्य में गांधीवाद के प्रती यशपाल का दृष्टीकोन	एकादशी जैतवार	96
29	स्वदेशी संस्कृती के साथ आर्थिक विकास एवं शिक्षा	प्रा. अर्चना देशमुख	100
30	महात्मा गांधी के आर्थिक विचार	फैसल कुरेशी	103
31	महात्मा गांधी के आर्थिक विचार	प्रा. रोषना जनबंधू	106
32	महात्मा गांधी के राजनीतिक विचार	डॉ. सुशांत चिमणकर	109
33	महात्मा गांधी एवं स्वतंत्रता आंदोलन	डॉ. चुन्निलाल साखरवाडे	115
34	पंचायत के आन्दोलन में 'गांधीवाद' का अर्थगत	डॉ. अमित शेंकरे	117

वर्तमान शिक्षा एवं गाँधी विचार

प्रा. संतोषकुमार भैयालाल परिहार

(हिन्दी विभाग)

जी. के. कला व विज्ञान महिला

महाविद्यालय कावराबांध

प्रस्तावना

गाँधी जी के व्यक्तित्व की महानता की बात तो अलग है। आज की सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक परिस्थितियाँ ही ऐसी हैं, जिनके कारण मनुष्य विनाश के कगार की ओर अग्रसर हो रहा है। समाज में स्नेहपूर्ण बन्धन समाप्त हो रहे हैं, आज देश के सामने दो ही रास्ते मुख्य रूप से हैं एक मार्क्सवादी विचारधारा और दूसरा गाँधी जी की विचारधारा का गहन चिन्तन और अध्ययन के आधार पर इस बात का निर्णय लेने की आवश्यकता है किस मार्ग का अनुसरण किया जाए और कौन-सा मार्ग अधिक श्रेयस्कर है।

अन्तर्राष्ट्रीय जगत को यदि दृष्टिपथ में रखा जाय तो युद्ध की संभावना प्रबल होती दिखाई पड़ रही है। व्याप्त युद्ध के बादील चतुर्दिक मंडरा रहे हैं। इसके पीछे प्रगतिशील राष्ट्रों की शोषण की नीति है जो पूँजीवाद पर आधारित है चाहे वह व्यक्तिगत पूँजीवाद हो या राज्य-नियंत्रित पूँजीवाद हो। गाँधी जी ने शान्ति का एक मार्ग दिखाया है। वह है अहिंसक क्रान्ति पर आधारित शान्ति का सर्वोदय का। अतः यह आवश्यक है कि सूक्ष्म दृष्टि से गाँधी जी के विचारों का अध्ययन किया जाए।

गाँधी जी की अहिंसक क्रान्ति का माध्यम शिक्षा थी। यह एक नया विचार और नया प्रयोग था। अहिंसक क्रान्ति कामाध्यम शिक्षा के अतिरिक्त ओर कुछ हो भी नहीं सकता। तलवार और बन्दूक अहिंसक क्रान्ति के माध्यम नहीं बन सकते। वैसे शिक्षा के प्रचार की परिभाषा देकर हिंसक क्रान्ति प्रवर्तकों ने भी शिक्षा को माध्यम माना है किन्तु उनका मूल माध्यम हिंसात्मक अस्त्र-शस्त्र है। ऐसी स्थिति में वर्तमान सन्दर्भों में गाँधी जी के शिक्षा चिन्तन की उपयोगिता पर विचार करना और भी आवश्यक हो गया है। आज शिक्षा के क्षेत्र में घोर दुर्व्यवस्था फैली है, शिक्षा संस्थाओं में अशान्ति का वातावरण है, शिक्षा व्यवस्था आज भी 'गुलामो के समय में निर्धारित उद्देश्यों को पूरा करती है। शिक्षण का स्तर गिर गया है, अध्ययन की प्रवृत्ति समाप्त हो रही है। बच्चों का सर्वांगीण विकास की बात तो आज की शिक्षा में सोचनी ही नहीं चाहियें।

शिक्षा दर्शन की अवधारणा:

मानव जिवन में दो प्रकार से ज्ञान प्राप्त करता है। एक आत्म या स्व शिक्षा से अर्थात् निजी अनुभवों से लाभ उठाकर और दूसरे, अन्यो के द्वारा दी गई शिक्षा से, उपदेश एवं शिक्षण प्रक्रिया से। ज्ञान प्राप्ति की इन दानों स्थितियों में किसी न किसी उत्तेजक का होना आवश्यक है। प्रथम स्थिति की शिक्षा से मनुष्य "अभिमत" का निर्माण करता है। दूसरे प्रकार की शिक्षा से मनुष्य "ज्ञान" प्राप्त करता है। अभिमत निर्माण और ज्ञान प्राप्ति दोनों एक ही वस्तु के दो पक्ष हैं। दूसरों को अपने अनुभवों के आधार पर ज्ञान देते समय अथवा उपदेश या अभिमत व्यक्त करते समय मनुष्य अपने विचारों का सुसम्पादित रूप में प्रस्तुत करने का प्रयास करता है। इस प्रकार की क्रिया में मनुष्य शिक्षक की स्थिति प्राप्त कर लेता है। उसकी विचारधारा आयोजन एवं सम्पादन शिक्षण कला के आधार होते हैं। इन्हीं आधारों का सामान्य शब्दों में शिक्षा दर्शन की संज्ञा दी जाती है।

सामान्य रूप में शिक्षा दर्शन, दर्शन की वह शाखा है, जिसमें दार्शनिक सिद्धान्तों का विवेचन शिक्षा के सन्दर्भ में किया जाता है। शिक्षा से संबंधित समस्याओं पर विचार करना और उनका समाधान दार्शनिक दृष्टि से प्रस्तुत करना ही शिक्षा दर्शन है। शिक्षा दर्शन का कार्य शुद्ध दर्शन द्वारा प्रतिपादित सत्यों एवं सिद्धान्तों का शैक्षिक को शैक्षणिक प्रक्रिया के संचालन में प्रयोग करना है। यहाँ दार्शनिक सत्य तथा जीवन के संबंध को तथा छात्र के आचरण को चेतना क्षेत्र में लाने का प्रयत्न करता है तथा तर्कयुक्त सप्रयोजन एवं और अधिक तत्कालिक तथा प्रभावकारी बनाता है और शिक्षक को बहुमुखी को संबंधों के स्थापन में निर्देशन देने के लिए प्रयास करता है, जो शिक्षा दर्शन छात्रों को ज्ञान देने में, आदतों के बनाने में और जीवन के प्रयोजन तथा अर्थों के विषय के बनाने में और जीवन के प्रयोजन तथा अर्थों में शक्ति तथा अन्तर्दृष्टि प्राप्त करने में सहायता करता है। अतः यह स्पष्ट होता है कि शिक्षा की समुचित व्यवस्था के सिद्धान्तों को स्पष्ट वाला शास्त्र ही शिक्षा दर्शन है। इसके अन्तर्गत यह स्पष्ट किया जाता है कि शिक्षा का क्या उद्देश्य होना चाहिए? पाठ्यक्रम का क्या स्वरूप होना चाहिए? कक्षा में किस प्रकार से अनुशासन स्थापित किया जाना चाहिए? किस प्रकार की शिक्षण विधियों का प्रयोग किया जाना चाहिए और शिक्षक शिक्षार्थी एवं विद्यालय में किस प्रकार का संबंध होना चाहिए।

शिक्षा एवं दर्शन का संबंध

दर्शन संस्कृत भाषा "दृश" धातु से बना है जिसका अर्थ है देखना। उपनिषद् में बताया गया है "दृश्यते अनेक इति दर्शनम्" अर्थात् दृश्य ज्ञान ही सत्य ज्ञान या तत्त्व ज्ञान है। इस प्रकार दर्शन वह विज्ञान है जिसके द्वारा देखकर जाना जाता है। अंग्रेजी भाषा का शब्द—फिलॉसफी "फिलास" तथा "सोफिया" शब्दों से मिलकर बना है। फिलास का अर्थ होता है "प्रेम" तथा सोफिया का अर्थ है "ज्ञान"। इस प्रकार फिलॉसफी का अर्थ हुआ ज्ञान से प्रेम अथवा विद्या से प्रेम अथवा विद्य से अनुराग। डॉ. राधाकृष्ण के अनुसार दर्शन साक्षात् और प्रत्यक्ष सत्य की अनुभूतियाँ हैं।

भारतीय परम्परा के अनुसार "तत्त्व के प्रत्यक्षीकरण विद्या" भी कहा गया है। इसलिए इसे "आन्वीक्षिकी विद्या" भी कहा गया है। कौटिल्य के अर्थशास्त्र के अनुसार दर्शन एक ऐसा प्रज्वलित दीपक है जो सभी विद्याओं को प्रकाशित करता है।

"प्रदीपः सर्व विद्यानानुपायः सर्वकर्मणाम्।

आश्रयः सर्वधर्माणाम् शश्वदान्वीक्षिकीमता॥"

व्यक्तियों का अपना-अपना दर्शन अलग-अलग होने के कारण विभिन्न दर्शनों का प्रादुर्भाव हुआ। इससे विभिन्न जीवन पद्धतियाँ विकसित हुईं। यह भी स्वाभाविक है कि प्रत्येक व्यक्ति अपने जीवन-दर्शन से दूसरे व्यक्तियों को प्रभावित करने का प्रयास करता है। यह जाने अनजाने प्रभावित होने व बदलने की प्रक्रिया ही शिक्षा दर्शन है। अतः दर्शन ही समस्त ज्ञान का समन्वय करता है।

अल्डूस हक्सले के अनुसार सभी लोग अपने जीवन दर्शन के अनुरूप अर्थात् जगत के संबंध में अपनी धारणा के अनुसार जीवन बिताते हैं। दर्शन में मौलिक सिद्धान्तों की खोज होती है और उन सिद्धान्तों को शिक्षा में व्यवहृत किया जाता है। दर्शन का वास्तविक कार्य शिक्षा की समस्याओं का समाधान ढूँढना है। सम्पूर्ण ही शिक्षा दर्शन है। "डी.वी. ने स्पष्ट रूप से लिखा है कि शिक्षा दर्शन में बाहर से सिद्धान्त बनाकर लागू नहीं किए जा सकते। शिक्षा दर्शन में तो तत्कालीन सामाजिक जीवन की समस्याओं के प्रति उचित

(Handwritten signature)

दृष्टिकोण बनाने की समस्या का स्पष्टीकरण होता है। अतः शिक्षा दर्शन को बाह्य सिद्धान्तों का व्यवहृत रूप नहीं समझना चाहिए उनके अनुसार तो दर्शन स्वयं ही शिक्षा का सिद्धान्तीकरण है।

शिक्षा दर्शन एक नया क्षेत्र है जिसमें शैक्षणिक समस्याओं पर दार्शनिक दृष्टिकोण से विचार किया जाता है। पहले से सिद्धान्तों को नहीं गढ़ा जाता, वरन् शैक्षिक समस्याओं को हल करने के लिए ही विचार होता है, "जीवन मरण, सृष्टि आदि से संबंधित प्रश्नों का उत्तर नहीं मिल सकता। आज तक न जाने कितने दार्शनिक इस प्रकार की समस्याओं पर विचार करते रह किन्तु एक भी प्रश्न का उत्तर नहीं दिया जा सकता। अतः ऐसी समस्याओं का अध्ययन करना ही व्यर्थ है। दार्शनिकों का अपना ध्यान सामाजिक समस्याओं के समाधान में लगाना चाहिए।"

आधुनिक एवं नए सन्दर्भों में शिक्षा-दर्शन की उपादेयता:

हमारे देश में अनेक वर्षों तक विदेशी शासन होने के कारण दो प्रकार की संस्कृतियों ने जन्म लिया है। जिसके कारण हम दो पाठों के बीच फंस गए हैं। इस समय हम ऐसी स्थिति में खड़े हैं कि हमें भविष्य का मार्ग नहीं सूझ रहा। भारत लम्बी दासता से उबरा है, विदेशी संस्कृति ने यहाँ की सामाजिक स्थिति को विभक्त कर दिया है। व्यक्ति भोग विलास वाली संस्कृति की ओर भाग रहा है। शिक्षा-दर्शन ही ऐसे समय में यह बताता है कि वैज्ञानिक तथा यांत्रिक सुख-समृद्धियाँ हमारे लिए एक सीमा तक लाभदायक हो सकती हैं, यदि वे साध्य न होकर मात्र सामान्य हो। आज शिक्षा का उद्देश्य व्यक्ति का सर्वांगीण विकास माना जाता है। इसकी प्राप्ति हेतु शिक्षा दर्शन मार्ग प्रशस्त करता है।

विश्व में शिक्षा का प्रसार जिना पिछले कुछ वर्षों में हुआ है, उतना पहल कभी नहीं हुआ। विकासशील देशों में ता पिछले दो-तीन दशकों से अधिकाधिक लोगों को शिक्षा देने के अथक प्रयास हुए हैं। आश्चर्य की बात यह है कि शिक्षा के लिए इतने प्रयास किए जाने पर भी शिक्षित एवं सुसंस्कृत कहे जाने वाले लोगों ने संसारमें जितना तनाव व हिंसा फैलायी है, उतनी उनपढ़ अशिक्षित व गवारों ने नहीं। शिक्षा के कारण ही मानव ने चाँद-तारों की ऊँचाई तो छू ली है, भीतर उतना ही खोखलापन, निराशा व सूनापन आ गया है।

आजकल ऐसी भ्रांति व्याप्त हो गयी है कि शिक्षा-दर्शन अपनी प्रतिष्ठा खो बैठा है। इसकी कोई उपयोगिता ही नहीं रही है। मनोविज्ञान के आगमन से शिक्षा संबंधी समस्याओं का समाधान अब शिक्षा दर्शन से नहीं हो सकता, मनोविज्ञान ही इस कार्य में समर्थ है, यह पद्धति अपने मूलरूप में सार्वभौमिक नहीं है तो इसका कोई महत्व नहीं है। वर्तमान सन्दर्भ में शिक्षा दर्शन की उपादेयता पर एक प्रश्न चिन्ह इसकी वस्तु परक प्रवृत्ति को लेकर लगाया जाता है। यह बात किसी सीमा तक सत्य पर आधारित है, क्योंकि इसमें काल शक्ति व ऊर्जा के तकनीकी मानदण्डों का प्रयोग नहीं किया जाता। परन्तु यह बात है कि विज्ञान द्वारा प्राप्त निश्चित निष्कर्ष सीमित क्षेत्र तक ही सत्य होते हैं। इन निष्कर्षों को शिक्षा जगत के संपूर्ण क्षेत्र पर चरितार्थ नहीं किया जा सकता।

शिक्षा दर्शन की धारणा है कि शिक्षा के क्षेत्र की समस्त सीमाओं का प्रयोगात्मक तथा सांख्यिकीय पद्धतियों द्वारा मूल्यांकन असम्भव है। बालक के जीवन से संबंधित अनेकानेक समस्याओं जैसे- नैतिकता आदि पर चिन्तन किसी भी वैज्ञानिक पद्धति से तो किया ही नहीं जा सकता। समस्त विज्ञान शिक्षा भी इस प्रकार के नैतिक प्रश्नों का सन्तोषजनक उत्तर देने में समर्थ नहीं है कि बालक के लिए क्या उत्तम है, उसके क्या-क्या कर्तव्य हैं और क्यों? विज्ञान यदि उत्तर देने की चेष्टा भी करेगा, तो आंशिक एवं अपूर्ण उत्तर ही दे सकेगा।

अध्ययन के उद्देश तथा लक्ष्य :

मानव जीवन में उद्देश्यता की महत्वपूर्ण भूमिका होती है कोई भी कार्य करने से पहले वह उसके उद्देश्य निर्धारित कर लेता है। उद्देश्यों के निर्धारण से मानव को एक निश्चित दिशा मिल जाती है। रचनाकार की रचना उसके जीवन के मूल उद्देश्यों का बोध कराती है। महात्मा गांधी ने भी जिनी रचनायें लिखी, उनकी प्रस्तावना में ही उस रचना को लिखने का मन्तव्य अन्तर्निहित है उद्देश्यों के निर्धारण से ही जीवन गतिशील व अग्रसर होता है। अतः शोध प्रबन्ध की रचना में प्रवृत्त होने से पूर्व शोधकर्ता को कुछ उद्देश्यों का निर्धारण करना होता है। प्रस्तावित शोध प्रबन्ध के उद्देश्यों को निम्न प्रकार निरूपित किया जा सकता है—

१. महात्मा गांधी—कृत मूल ग्रन्थों के आधार पर उनके दार्शनिक विचारों का अध्ययन करना।
२. उनके दार्शनिक विचारों की पृष्ठ भूमि में उनके शिक्षा दर्शन का पता लगाना।
३. उनके मूल ग्रन्थों के आधार पर शिक्षा का स्वरूप प्रस्तुत करना।
४. उनके द्वारा प्रतिपादित शिक्षा के उद्देश्यों पर विचार करना।
५. उनके दर्शन में प्रतिपादित शिक्षा के उद्देश्यों की प्राप्ति—हेतु पद्धतियों का मीमांसा करना।
६. उनके द्वारा प्रतिपादित शिक्षक—शिक्षार्थी सम्बन्धों की विवेचना करना।
७. उनके धार्मिक विचारों के आधार पर विकसित धार्मिक एवं आध्यत्मिक शिक्षा पर विचार करना।
८. उनके दार्शनिक, धार्मिक एवं शैक्षिक विचारों की पृष्ठ भूमि में पाठ्यक्रम पर विचार करना।
९. उनके राजनीतिक विचारों के आधार पर शिक्षा, लोकतंत्र और अन्तरष्ट्र दृष्टिकोण, नैतिक शिक्षा, नारी शिक्षा आदि पर विचार करना।
१०. आज की परिस्थितियों में महात्मा गांधी के शैक्षिक विचारों की सार्थकता देखना।

निष्कर्ष :-

महात्मा गांधी का संपूर्ण जीवन परहित साधन मानव सेवा तथा देश सेवा में व्यतीत हुआ। उन्होंने वर्तमान शिक्षा पद्धती की बुरायाँकों ध्यान में रखते हुए शिक्षा संबंधी विचार स्पष्ट किया है। गांधीजी मानते थे कि यदि मानव को पूर्णतः प्राप्त करना है तो उसका कर्तव्य है कि वह निरंतर प्रगति करता रहे एवं प्रगति करने के लिए उसकी शिक्षा पद्धती में धर्म, दर्शन, नैतिकता, शिक्षा, कला व संस्कृति आदी विषयों का समावेश होना चाहिए। जिससे मनुष्य अपना सर्वांगिन विकास करने में सक्षम हों।

संदर्भ :-

१. गुड बाई मिस्टर गांधी कंवरलाल, आर्ट्स एण्ड लेटर्स, ५७ दरियागंज दिल्ली—६
२. शिक्षा और अनुसंधान, राजेद्रपाल सिंह नई दिल्ली.
३. शैक्षिक अनुसंधान का विधि शास्त्र, डॉ. सच्चिदानन्द फाटक अरविन्द राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर.

Faculty Profile

1. Name:- SATISHKUMAR OMPRAKASH BHONDE
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (ENGLISH)
3. Date of Joining:- 05/10/2017 (SESSION-2017-18), 01/12/2018 (SESSION- 2018-19)
4. Qualification - M.A. ENGLISH

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	PT. RAVISHANKAR SHUKLA UNIVERSITY RAIPUR	ENGLISH	52.67 - II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, MAR, ECO, GEO, ELT	49.40 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- MR. SHANKARLAL MEGHNATH PATLE
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (CHEMISTRY)
3. Date of Joining:- 05/10/2017 (SESSION-2017-18),
4. Qualification - MSC CHEMISTRY

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHEMISTRY	59.50 II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHE, PHY, MATH	49.78 II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

Faculty Profile

1. Name:- SHOMESHWARI KARUJI CHOUDHARI
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (ZOOLOGY)
3. Date of Joining:- 01/12/2018 (SESSION- 2018-19) 05/7/2019 (SESSION- 2019-20)
4. Qualification - MSC- ZOOLOGY

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ZOOLOGY	CGPA- 6.57 - I
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHEM, ZOO , BOT	54.15 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- SMITA TARUN RAUT
2. Designation:- ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME)
3. Date of Joining:- 12/01/2018 ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME) AND 31/08/2019 Off.Principal
4. Qualification - MSc - BOTANY / SET

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
SET	SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY	BOTANY	7-Sep-16
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	BOTANY	60.90 - I
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	CHE, ZOO, BOT	50.89 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

2. Designation:- ASSISTANT PROFESSOR (FULL TIME) ENGLISH

3. Date of Joining:- 19/09/2019

4. Qualification - M.A. NET ENGLISH

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
NET	UGC	ENGLISH	10 NOV. 2014
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENGLISH	55.00 II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, MAR, ELT, ECO, POL	49.2 II

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link
EUROPEAN JOURNAL OF MOLECULAR & CLINICAL MEDICINE	VIRENDRA PATLE	ENGLISH	MATERIALISM IN ARAVIND ADIGA'S THE WHITE TIGER	Aug-20	2515-8260	www.ej:nc.co
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL	VIRENDRA PATLE	ENGLISH	IMPACT OF GLOBALIZATION ON MATERIALISTIC SOCIETY	APRIL 2021-22	2319-8508	www.sjifactor.com
IDEAL	VIRENDRA PATLE	ENGLISH	READING OF ARAVIND ADIGA'S BETWEEN THE ASSASSINATIONS: THEMATIC PERSPECTIVE	SEPTEMBER-FEBRUARY 2021-22	2319-359X	www.sjifactor.com

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

8. Faculty Development Program Attended Outside (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

S. No.	Name of the Faculty	Title of the FDP / professional development / administrative training program	Dates (from-to) (DD-MM-YYYY)

Note- Please attach certificates

9. Seminar/ Workshop/ Any other Activity Attended Outside (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

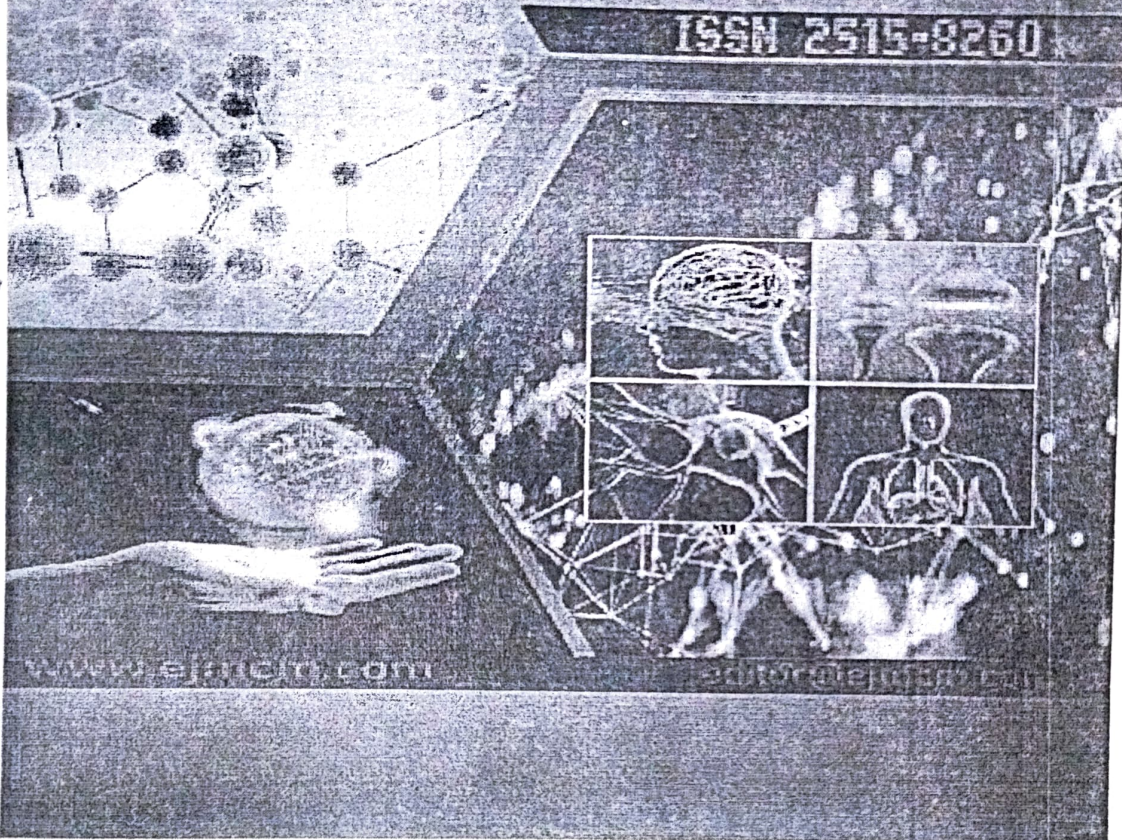
S. No.	Name of the Faculty	Title of the Seminar/ Workshop/ Any other Activity	Dates (from-to) (DD-MM-YYYY)
1	MR. VIRENDRA BHARATLAL PATLE	DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURIAL SKILLS IN WOMEN	23&24 SEPTEMBER 2020
2	MR. VIRENDRA BHARATLAL PATLE	MATRIX OF CRIME AND CORRUPTION IN ARVIND ADIGA'S THE WHITE TIGER	22-24 NOVEMBER 2021
3	MR. VIRENDRA BHARATLAL PATLE	INTEGRATING COURSE OBJECTIVE AND COURSE OUTCOME IN PRESENT CURRICULUM AND LATEST TRENDS & ROLE OF LIBRARY IN TEACHING METHODOLOGY	4-Jan-20

EJMCM

**EUROPEAN JOURNAL OF
MOLECULAR & CLINICAL MEDICINE**

ISSN 2515-8260

Online ISSN: 2515-8260

Volume7, Issue8

Journal Information

Publisher:

Email: info@ejmcm.com

Editorial Team: editor@ejmcm.com

Self Attested

MATERIALISM IN ARAVIND ADIGA'S THE WHITE TIGER

Virendra Patle and Dr. Hitendra Dhotre

Darbada, Po-Dhanoli, Tah- Salekasa Di-Gondia

Head, Department of English Adarsh Arts and Commerce College, Desaiganj (Wadsa) Dist. Gadchiroli

Abstract - Literature and Society are always connected with each other. Literature is echo of economic, cultural and political scene of society. Sometimes society is influenced by literature and sometimes society influences literature. Earlier Indian novels dealt with national social and domestic issues. With the globalisation there has been number of changes. Globalization has both negative and positive issues. In developing countries negative issues are more than positive as compared to developed nations. Materialism and Marxism are inter-connected with each other. Materialism believes in classless society, based on shift of means of production, distributions and exchange. Aravind Adiga's novel, "The White Tiger" highlights the effects of globalizations on human beings, particularly the ones who want to become rich. The novel traces the development of the protagonist from accidentally named Munna to Ashok Sharma, a journey of innocent, poor village boy to the most corrupt man of money and power.

Keywords: Materialism, Globalization, Degradation

Aravind Adiga has carved his name in the galaxy of eminent modern Indian writers as a versatile writer by winning the coveted man Booker Prize for his debut novel, 'The White Tiger' (2008). He has also 'Between the Assassinations', a collection of short stories, and 'Last Man in Tower', a novel and number of articles, to his credit. Adiga's 'The White Tiger' is Balram's confession of his murdering the master. "The novel tells the story of a bitter and disenchanted chauffeur in Delhi who slits his employer's throat." It is also an unflattering portrait of India as a society racked by corruption and servitude on the other. "This debut novel is an evocative piece of work, relentless in its stripping away of the superficial appearance of a modern India to expose the core of its rotting heart - corruption, injustice of the caste system, debauchery....." ²As Aravind Adiga admits in one of the interviews 'he wants to expose the country's dark side.'

The present paper is an honest attempt to highlights the aspects of materialism in Arvind Adiga's *The White Tiger*. The novel shows how the desire to become rich makes people corrupt and dehumanised through the physical, moral, existential and material transformation of Balram Halwai from poor, innocent to highly corrupt. In this novel Adiga reveals impacts of materialism on human being in the age of globalisation. He also shows that all the cultural forms depend on socio-economic situation prevailing in specific society. Major contemporary issue like law, administration and impact of materialism are boldly discussed by the novelist in the novel.

Balram Halwai, born in Laxmigarh, remote village in Bihar, somehow manages and comes to Delhi. He has to wander much, pleading here and there to get the job as a driver. Finally he gets a chance at Mr. Ashok as his chauffeur. The humiliating journey of Balram from his village to Delhi, his experience at Mr. Askok Sharma's household and outside in Delhi makes Balram realize that money can't solve all the problems but can certainly help one to take the leap from darkness into light. Innocent and rustic Balram becomes totally changed person, a person filled with selfishness and greed. Balram, a self made man develops from nobody to somebody. He reveals realities of his life through letter to a Chinas primer Wen Jiobao who is about to visit India. In this letter he confesses his crime also. Balram confesses 'the story of my upbringing is the story of how a half-baked fellow is produced, Balram, turned into fat and potbellied from thin and small.'

Balram's father registers his name in school but from first day at the school there is transformation of Munna to Balram (name of Lord Krishna's Brothers). When he was in school he was fascinated with Vijay, a bus conductor. Vijay belong to lowest caste but he created Fortune for himself. Balram looks back "I wants to be like Vijay with a payee cheque, shiny whistle with a piercing sound and people looking at me with the eyes of that say "How important he looks." As Balram become older, he understands the way of the world. In order to get more money he kills his own master Mr Ashok and run away. A person afraid of lizard commits murder. He always blames to Delhi for his moral degradation. He thinks Delhi system is 'fucked up system.' The atmosphere of Delhi corrupts him. Balram criticize Hindu gods just to get material prosperity. He disrespects Hindu Gods because he thinks that without bribe God does not bless us. The suspicion toward God is clearly evident in the lines "don't you pray? What are you, Naxal? ("The white Tiger")

Mr. Ashok gives bribe to Indian politician to get exemption from taxes of coal mines, which is obviously the wealth of nation. When Balram sees such scenario, he become furious and is led to think about the story in murder weekly, titled 'rapes, murder and money'. Though born in poor family and lowest caste but he does not want to die as a poor. He struggles for his identity and material prosperity. He believes in Martin Luther King's point of view, so he will not be satisfied "until the justice role down like water and righteousness like a mighty system."

The Great Socialist party comes to power and it creates headache to Mr. Ashok because the great socialist party demands seven hundred thousand rupees from him to veil the tax case. Already whole city was corrupted. Balram becomes furious and decides to steal money of his master. He waits for an opportunity, as he describes "*I was looking for the key for year but the door was always open.*" After murder of his master he settles down in Bangalore as a successful businessman with the stolen money. Balram was Machiavellian figure because throughout his life he was not satisfied who wants to go up in the ladder of society. Poor people remain poor because they can't see the beauty in the world according to Adiga. "The moment you realised what is beautiful in this world, you stop being slave."

Balram becomes totally corrupt who thinks everything and everyone is managed by bribe. "It's amazing the moment you show cash, everyone know your language." Balram believes that it is very difficult to come out of Rooster coop. "Go to Delhi and look at the way they keep chicken there in the market. Hundreds of pale hens and brightly coloured rooster, stuffed tightly into wire, mesh, cage. They see the organs of their brothers lying around them. They know they are next, yet they cannot rebel they do not try to get out of the coop. The very same thing is done with human in this country.

Before killing Mr. Ashok, Balram tries to control his instinct. But at last he imagines himself as 'The White Tiger' who sheds his shell and come out of cocoon. In search of light for bright future he commits the crime of murder. And he becomes Macbeth who kills his own master, king Duncan to be king. Balram become entrepreneur who own cars and has drivers who work for him. He starts his business with fake name. When police inquire him about his business he adds pseudonym of 'The White Tiger.' He thinks that because of money Prime Minister of China also pays attention to his words. He considers murder as "Real Nightmare". But on the other hand he justifies his own crime because without murder he does not realise his being.

Balram wants to open English language school for downtrodden children. He wants to use money for noble cause like Raskolnikov. But he changes his plan as he knows that Indian government may not allow him to do something altruistic. Despite of moral degradation Balram becomes successful entrepreneur and succeeds in accumulating material prosperity. Journey of Balram is just like Cristian journey from "City of destructions" to the "celestial city" (John Bunyan's the pilgrim's progress). He also travels from mental depression to spiritual enlightenment.

As such Arvind Adiga's *The White Tiger* attracts the reader's attention to the evils of materialism and various social evils in the contemporary India. Adiga succeeds in pointing out that it is Balram's realization of the place of money and power which pushes him ahead on the path of rebellion which ends

up with the murder of his master by him. They are eye-openers to law makers and administrators who have political will to deliver justice to the poor and marginalized, rooting out corruption in all forms. Balram brings the message that weak and partial administration may flare up in the form of violence and corruption.

WORKS CITED

1. Amitava Kumar, 'Authenticity and the South Asian Political Novel', the Boston Review (Via quarts daily) October, 20,2008.
2. Aravind Adiga's 'The White Tiger'. Review, Peter O'donell's Modesyblaise, Nov., 24, 2008.
3. Quoted by Stuart Jeffries from Aravind Adiga's interview with The Guardian, Oct., 16, 2008.
4. Adiga, Aravind, *The White Tiger*. Harper Collins Publishers. India, 2008.

ISSN 2319 - 8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

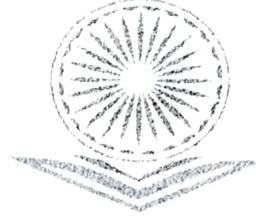
Volume - X

Issue - I

November - April - 2021-22

English / Marathi Part - I

**Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47023**

ज्ञान-विज्ञान विस्तारण

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.571
www.sjifactor.com**

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

Self-Attested

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "GALAXY LINK". Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - Impact Factor - 6.571 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Anukrati Sharma
Assot. Prof. Management,
University of Kota. Kota.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept. of Commerce
& Management University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennai 600005.

Dr. Avhad Suhas Dhondiba
Assot. Prof. in Economics, Sahakar Maharshi
Bhauasheb Satntuji Thorat College of Arts,
Science & Commerce, Sanganner (M.S.)

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University, Karaikal - 609605.

Dr. Kishore Kumar C. K.
Coordinator Dept. of P. G. Studies and Research in
Physical Education and Deputy Director of
Physical Education, Mangalore University.

Prof. U. B. Mohapatra
Ph.D. (Nottingham, UK) Director,
Biotechnology Government of Odisha, Odisha
Secretariat Bhubaneswar - 751001, Odisha, India.

Dr. Bibhuti P. Barik
P. G. Dept. of Bioinformatics, North Orissa
University Shriramchandra Vihar, Takatpur,
Baripada, Odisha, India, Pin 757003.

Dr. Vijaykumar Laxmikantrao Dharurkar
Prof. and Head of Mass Communication and
Journalism, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad - 431004 (M.S.)

Jatindra K. Sahu
Ph.D. Assot. Prof. Dept. of Agriculture Engineering
School of Technology Assam University (A Central
University Silchar - 788011) Assam, India.

Prof. S. D. S. Murthy
F.N.E.A., Head. Dept. of Biochemistry,
S. V. University Tirupati - 2,
Andhra Pradesh, India.

Dr. Madhukar Kisano Tajne
Dept. of Psychology,
Deogiri College, Aurangabad.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Social Empowerment of Women Dr. Sauli Mitra	1-7
2	Sustainable Development, Agenda 2030 & Environment Technology Dr. M. S. Bisen	8-13
3	An Influence of E-Learning, as a Component of Digitalization on Learners and the Teaching Profession Dr. Sarika Sagar Dr. Minal Paranjape	14-24
4	A Study of Nature and Scope of History Sainath Manohar Gaikwad	25-29
5	A Study: Causes of Poverty in India Mr. Kmalkishor S. Tode	30-35
6	Physical Fitness between Teaching and Non-teaching Staff: A Comparative Study Dr. Jagdish Prabhuling Zadhuke Smt. Manisha Shankar Shinde	36-40
7	Guidance Needs of Secondary School Students with Respect to their Parental Education J. Nagabhooshanam	41-46
8	A Study on Various Aspects that Motivates Housewives to Buy Online Apparels in Thane District Ms. Varsha Sawlani Dr. P. S. Jadhav	47-53
9	Indian Women's Status in Sports: in 21st Century Dr. Salampure Fulchanad B.	54-57
10	Tribes of Bengal and their Wall Paintings in Manbhum Dr. Subrata Kumar Mandal	58-63
11	An Overview of Investment in Bonds & External Commercial Borrowing Harika Paruvelli Dr. Sindhu	64-69

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
12	Impact of the TPACK Application Suite on Technological Proficiency of Pre-Service Teachers in Medchal-Malkajgiri District of Telangana State Sayam Deepathi	70-76
13	The Impact of COVID-19 on Sports & Physical Activity Dr. N. N. Lokhande	77-81
14	Image Processing with Machine Learning Proving to be Helping Tool for Detection and Cure of Skin Diseases Diwane Rohit Bhausahab Dr. Shahaji Shivaji Chandanshive	82-86
15	E-Learning: Issues and Challenges Dr. Sulbha B. Mule	87-92
16	Wildlife, Social Environment, and Human Predicament in R. K. Narayan's, <i>Tiger for Malgudi</i> Dr. G. Venugopal Mrs. Shilpa Shendge	93-97
17	The International Conflict and Political Violence and Terrorism in the Middle East Sadiq Ali Mohammed Al-Ahdal	98-103
18 ✓	Aravind Adiga's <i>Last Man in Tower</i> : Impact of Globalization on Materialistic Society Virendra Patle Dr. Hitendra B. Dhote	104-107

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	कांशीरामजी आणि बहुजन समाज पक्षाची यशस्वी वाटचाल याचा संशोधनात्मक अभ्यास श्रीमती. जयश्री सोनकवडे	१-८
२	संत शेख महंमद महाराज आणि त्यांची वंशपरंपरा डॉ. नवनाथ दत्तात्रय वाजगे	९-१२
३	लोकमान्य टिळकांचा समकालीन मराठी साहित्यावरील प्रभाव डॉ. संजयकुमार कोळी	१३-१७
४	महाराष्ट्रातील स्वायत्त महाविद्यालयांतील विद्यार्थी, प्राध्यापक, विभागप्रमुख व प्राचार्य यांना होणाऱ्या फायद्यांचा अभ्यास डॉ. पाठक सुहास सखाराम झाकडे अर्चना प्रल्हाद	१८-२२
५	स्वतंत्र भारतातील बंजारा स्त्री डॉ. लक्ष्मण पवार	२३-२७
६	इंग्लंडची औद्योगिक क्रांती व त्याचा भारतावर पडलेला प्रभाव स्वप्नील देवराव मलोडे प्रा. डॉ. आर. पी. किरमीरे	२८-३२
७	इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांसाठी जलद गतीने शिक्षण श्री. महेश मधुकर पालकर प्रो. डॉ. मेघा म. उपलाणे	३३-३८
८	कोवीड-१९ चा आंतरराष्ट्रीय धोरणांवर पडलेला प्रभाव डॉ. एस. आर. पाटील	३९-४२
९	अन्नभेसळ व कायदे एक अभ्यास डॉ. गंगासागर तुळशीदास चोले	४३-४७
१०	शाश्वत विकासामध्ये मानव विकास निर्देशांकाची भूमिका डॉ. प्रमोदिनी नवले (कदम)	४८-५१
११	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने व उपाय प्रा. डॉ. संजय मारोतराव देबडे	५२-५४

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	घुसमटणी : एक संवेदनशील कथासंग्रह - किशोर घोरपडे कु. मस्के प्रणिता लक्ष्मणराव	५५-५८
१३	मोबाईलच्या वाढत्या वापरामुळे लहान मुलावर होणारे दुष्परिणाम आणि त्यावरील उपाय प्रा. डॉ. विलास सोमाजी पवार	५९-६२

18. Aravind Adiga's *Last Man in Tower* : Impact of Globalization on Materialistic Society

Virendra Patle

Research Scholar, Gondwana University, Gadchiroli

Dr. Hitendra B. Dhote

Assist. Prof. of English, Aadarsh Arts and Commerce College,

Desaiganj, Di- Gadchiroli (M.S.)

Abstract

Today's smart world is the result of liberalization, privatization and globalization. LPG has both positive and negative impacts throughout the globe. Its widespread negative effects can be seen in environmental challenges, climatic influence, air, water, soil pollution, Cyber crimes, etc. Today no field of life is beyond the reach of globalization. In 'The Last Man Tower' Aravind Adiga has highlighted that the modern society is trapped by the forces of modernization and globalization. He has shown how the feelings of brotherhood and fraternity are gradually destroyed by temptation of wealth. The novelist has brought out change in socio-cultural and degradation of morality of human beings.

Keywords - Globalization, modernization, materialism, socio-cultural, degradation.

Introduction

Aravind Adiga, journalist turned author, has carved his name in the galaxy of eminent modern Indian writers writing in English today. By winning the coveted Man Booker Prize of 2008 for his debut novel 'The white Tiger' he proved that he is writer of marvelous skills. He wrote 'Between the Assassinations', a collection of short stories, and 'Last Man in Tower' (2011), a novel in quick succession. Aravind Adiga has depicted clear cut scenario of globalization and its effect on traditional people. His *Last Man in Tower* presents problems and conflict between traditional and modern people. With the dawn of 21st century nation's culture is considerably changed. Mumbai, dense and little space city, provides an opportunity to those who manipulate the law-enforcing agencies. Social setting of novel is based on upper and middle class people with their unrealized dreams and ambition. Masterji (Yogesh Murthy), the protagonist of the novel, understands the strategy of Mr. Dharmen Shah who has applied 'divide and rule policy' to achieve his goal. Here Masterji has been presented as a non-violent struggler.

like Mahatma Gandhi. The novelist has shown how present society is trapped by the force of modernization and globalization.

The present paper is an attempt to highlight the impact of globalization on materialistic society that Adiga has depicted in his second novel 'Last man in Tower' published in 2011. Adiga is a realist and he truthfully portrays Indian society in his writing. The novel, set in Vishram Co-operative Housing Society, Mumbai, is a tale of seven storey's tall Tower A, accompanied by citizens of many religions, all respectable, hard working retired middle class people, living together for more than thirty years, sharing their lives and helping each other. The novelist has depicted growing materialism and steady degradation of morality along with number of other issues woven in the narrative. One of the issues is changing cultural values of Indian society due to globalization. In this novel Adiga reveals impact of materialism on human beings in the age of globalization. Adiga has exposed how ambition makes people corrupt and dehumanized.

Yogesh Murthy, 61 years old retired teacher, affectionately known as Masterji, is the protagonist. He, the last man in the title, is a resident of Tower A and most respected member of Vishram Co-operative society. Recently Masterji has lost his wife, Pornima. He had lost his daughter, Sandhaya also. His only son lives elsewhere with his wife and son. He has memories of his daughter and wife associated with Vishram Society. Masterji is known for his values. He was successful teacher, a voracious reader throughout his life and maintained his passion for reading even after retirement. In spite of that Masterji did not do justice with his family members. His behaviour with his own wife and son was atrocious. His own son, Gaurav, blames Masterji "All my life I have been frightened of you ... A happy childhood, father and nothing after that." (298) Despite of all these things Masterji was lovable and an adopted member of Mr. Pinto's family.

The tower 'A' was built in the year 1959. The story of the novel begins after forty years of establishment of this building. After few years tower 'B' was established. Most of the people in tower 'B' were young, dashing and modern. Builder kept watch on both societies because he wanted to build building like in Shanghai's. Mr. Dharmen Shah was a poor man when first time he came to Mumbai. Mr Dharmen Shah, however, is highly ambitious person. Throughout the day he only thinks for prey. Mumbai is dense and little space city. Because of that it is very

difficult to grab land. Mr. Shah was waiting for to grab an opportunity. He wants to reconstruct old building into modern.

Dharmen Shah is truly professional, materialistic, corrupt and most dangerous. He gets an idea about the complications in relation of people in tower A of the Vishram society. He grabs this opportunity to fulfill his ambition. He applies divide and rule policy. He manipulates inhabitants to sell their flats at high cost. He spreads rumors that he will pay lakhs of rupees for their small residences. People gets influenced because of his offer and become ready to compromise their fraternal relation. Mr. Shah introduces exciting proposal through his right hand, Shangmungam. He uses Mr. Kothari, secretary of Vishram society, as a tool for his purpose. Kothari supports to Mr. Ramesh Ajwani, the real-estate broker and left hand of Mr. Shah, and Mrs. Sangeeta Puri. But Masterji does not like their proposal to sale his flat because he is deeply attached with his flat. He has memories of his dead wife and daughter and separated son. He is incorruptible and has no interest in new life like others and hence doesn't pay heed to anyone of these means. At the beginning some people like Mr. and Mrs. Pinto supports Masterji. Those who were agree to sale their flats to Mr. Shah were in pressure. Masterji opposes Mr Shah's proposal. He determines to save the residents and becomes the leader of the opposition. As such he alone fights against the collective antagonistic force. He does not allow Mr. Shah to purchase that property. Tower A of Vishram society. However, soon after that complications starts in his life. As he opposes the proposal of Mr. Shah, every person in Vishram society treats him as an untouchable, "they treat me like the world threat an untouchable in the old days." (p 217) They mock at him, even boycott him.

Masterji, being an idealist, decides to seek legal help and approaches Advocate Mr. Parekh. Mr. Parekh collects everything about case. Masterji tells him that he was threatened by Mr. Shah. "It is against Hindu Dharma ... biggest temple. (p. 256) Mr. Parekh consoles Masterji that he is not alone. "you are not alone the Parekh is with you." At the beginning Mr. Khotari, Mrs. Puri and Mr. Ajwani fall victim to the offer shown by Mr. Shah. But with the passage of time other also surrender to Mr. Shah. Masterji is the only man who stood against materialistic approach of Mr. Shah. The members of Vishram society insist him to accept the proposal of Mr. Shah and sign it. Masterji realizes that he was the last man in the building to go and fight against Mr. Shah.

Conflict between Mr. Shah and Masterji shifts to conflict between one flat owner versus rest of the flat owners. With the help of Shanmughum Mr. Shah applies all the ways whether it is fair or foul to get flat owners in his hand. Masterji has taken help of legal intervention and police force. However, the police are also manipulated by Mr. Shah. Adiga shows how the law enforcing authority, which is supposed to be with the just and right, is bent with the power of money. Adiga has forcefully depicted materialistic inclination, moral degradation, disintegrating families, loss of human touch, etc.

Even Masterji's only son Gaurav also blames him for mother's life like a hell "All my life...nothing after that" (p. 298) Gaurav also put allegation on Masterji for the death of his sister, Sandhaya. "may be Sandhaya ... of her too". (p. 298) Masterji did not expect all such allegations from his own son. Gaurav blames his father for nothing but money. He insults his father by pasting the most humiliating notice on the notice board of the society. Masterji realizes influence of money on his own blood relation, too. His daughter-in-law, Sonal, who is fully devoted and almost lost in looking after her ill father, living with them, is not even half so with him. As he says, 'hyena, my own daughter-in-law is a hyena to me.' (p.45)

Division of Vishram society resembles with partition of India. Strategies adopted by Dharmen Shah are like British government. On the contrary Masterji followed the way of non-violence. He is staunch follower of values like brotherhood and fraternity and fellow feeling. values and morality devastated by money and power. In Adiga's 'The White Tiger' despite of moral degradation Balram becomes successful entrepreneur and accumulates material prosperity. Here Mr. Shah does the same thing like Balram.

Work Cited

1. Adiga, Aravind 'Last Man in Tower', Harper Collins Publishers, 2011.
2. Adiga, Aravind, 'The White Tiger', Harper Collins Publishers, 2008.

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - X

Issue - I

September - February - 2021-22

English Part - I / II

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

∞ CONTENTS OF ENGLISH PART - I ∞

S. No.	Title & Author	Page No.
1	In Present Educational Scenario Gender Security is Most Important Phenomena for Sustainability of Our Environment Dr. Mita Howladar	1-8
2	Content Analysis of College Library Websites Dr. Amit S. Tankar	9-15
3	New Trends in Public Administration H. M. Wankar	16-23
4	Principles, Identification of Risk and Process of Risk Management Hrushikesh Rajendra Lahane	24-27
5	State Wise Covid - 19 Situations in India Mr. Patil Naresh Uttamrao Dr. Shelar Suresh Kautik	28-33
6	Species Diversity of Aquatic Macrophytes of Barheta Pond, Kalyanpur, Samastipur, Bihar Sushil Kumar	34-41
7	Water Law in India from Prehistoric to Modern Dr. Pravin V. Chavan	42-46
8	The Study of the Present Socio-Economic Status of Scheduled Caste Students (The Study Area is Limited to Chikamagalore Dist) Sharadamma K. G. Dr. Krupalini H. S.	47-52
9	A Study of Correlation between Literacy Rate and Sex Ratio in Jalgoan District of Maharashtra State Dr. Suresh K. Shelar Dr. Mahendra K. Mahajan	53-58
10	A Review on Cyber Security and Privacy of IoT Platforms Challenges and Issues Syed Zebanaaz Syed Ahteshamuddin Quadri	59-64

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
11	Racial Discrimination in 'Nowhere Man' Dr. Balasaheb Gangadhar Pawar	65-70
12	Issues and Challenges in Sustainable Tourism: A Case Study of Aurangabad, Maharashtra Assist. Professor. Pooja Manohar Wankhade Shri. Akash Manohar Wankhade	71-79
13	Environmental Study of Natural Hazards Mr. Kishor Dashrath Kamble Shoukat Z. Fakir	80-83
14	Changing Image of Women in Indian Cinema Thosare Madhuri Prakash	84-88
15	The Identity-Crises and Self-Reliant in French Lover Shrimant A. Jadhav	89-93
16	Uniform Civil Code in India: A Need of an Hour Shalini Saxena Dr. Anil Kumar	94-99
17	Social Effect of the an Alcohol Addiction Varsha Sudam Tribhuvan	100-104
18	Justification to that the Plane Wave Solutions ($G_{\mu\nu}, F_{\mu\nu}$) Cannot Satisfy the Field Equation with Cosmological Constant D. N. Warade	105-109
19	Teacher Effectiveness among Residential School Teachers with Respect to Age and Teaching Experience Prof. C. Madhumathi Peram Sripal	110-116
20	Women Empowerment and Entrepreneurship Diksha Rameshwar Wankhade	117-122
21	Asteraceae Ageratum Conyzoides Linn and Artemesia Vulgaris Linn Growth Inhibitory Activities against Spodoptera Litura Fab (Lepidoptera: Noctuidae) Dr. S. W. Patale	123-127

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
22	Constitutional Provisions Relating to Uniform Civil Code. An Analytical Study Mr. Sandip D. Yadav	128-132
23	Best Practices in Academic Libraries Mrs. Shende Deepali Haridas	133-138
24	Digital India Pawankumar D. Sharma	139-141
25	A Research on Empowering Employee Opportunities in the Workplace Alka Ratan Gawale	142-147

∞ CONTENTS OF ENGLISH PART - II ∞

S. No.	Title & Author	Page No.
1	A Study of Prospects Perspective and Problems in the Implementation of Right to Education Introduction Dr. Harish Kumar	1-6
2	Risks Faced by Farmers Dr. Alka	7-11
3	Reading of Aravind Adiga's <i>Between the Assassinations</i> : Thematic Perspective Virendra Patle Dr. Hitendra B. Dhote	12-15

3. Reading of Aravind Adiga's *Between the Assassinations*: Thematic Perspective

Virendra Patle

Research Scholar, Gondwana University, Gadchiroli.

Dr. Hitendra B. Dhote

Assist. Prof of English, Adarsh Arts and Commerce College, Desaijanj, Di- Gadchiroli. (M.S.)

Abstract

Indian writing in English, particularly fictional writing, is replete with authentic and bold depiction of the socio-economic, political and cultural issues. The fictional works of the writers like Upamanyu Chatterji, Vikram Seth, Vikram Chandra, Amitav Ghosh, Salman Rushdie, Shashi Tharoor, Kiran Desai, Rohinton Mistry, Arundhati Roy, Aravind Adiga, Chetan Bhagat, Vikas Swarup highlight the sufferings of the down-trodden, the middle class of the Indian society. Through his writings Aravind Adiga has realistically exposed the pathetic condition of the poor strata of the Indian society and tried to raise the banner of equality, freedom and justice by arousing the conscience of the marginalized against the degrading social practices.

Key Words: Degradation, corruption, impoverishment, marginalized, counterfeiting

Aravind Adiga, journalist turned writer, wrote *Between the Assassinations* in 2008. The book is a collection of short stories which he published after the publication of his debut novel *The White Tiger*. Aravind Adiga, like many other writers, is seen restless to experience the unresolved sufferings of the Indian people even after the independence and has tried to voice the grim and gloomy sights of the nation in his writings. What his writings reflect is the undeveloped conditions of rural India and degradation of human values in India that Indian culture teaches to the whole world. Adiga's profession as a journalist at different places proved helpful to survey and to depict the realistic picture of socio-politico-economic-religious conditions of India and this has gained him an identity of being a social realist. 'Selection Day' (2016), as well as his books 'The White Tiger' (2008), 'Between the Assassinations' (2009), and 'Last Man in Tower' (2011), and short stories 'The Sultan's Battery', 'Smack', and 'Last Christmas', all published in 2008, and 'The Elephant', published in 2009 continue the stream of bold exposure of India society, highlighting the sufferings of the marginalized classes. In an interview given to Lee

Thomas Adiga has voiced his feelings about he being an Indian and about other Indians who lead their lives as if they were social outcasts

I am complete misfit in India. I don't do anything right. I don't live the good life that a middle-class person returned from America should do. I don't own a car, though I could. I don't keep servants, though I should. Through sheer incompetence and ineptitude, I've discovered what life is like for the majority of Indians. I take public transportations, which I shouldn't. I eat by the roadside, which is dangerous. I talk to prostitutes and pimps. My stories follow from my experiences – they are the stories of a fallen and alienated middle-class boy. (Fiction Writers Reviews 15 Apr. 2009)

The present paper aims to critically evaluate Aravind Adiga's second book, 'Between the Assassinations' (2008) as a depiction of socio-cultural issues in India. Through his protagonists like an illiterate Muslim boy, Islamic terrorist, a Dalit bookseller, a rich, spoiled, half-caste student, a sexologist and the stories, woven around them, Adiga suitably depicts various socio-cultural issues in contemporary India. Through the story of Ziauddin, a twelve year old sixth of the eleventh children of a farm labouring family, Adiga presents problem of child labour prevalent in India. Muslim Ziauddin has been forced by the situation to work in a tea shop at the railway station to help his family. He goes through pathetic conditions and struggles for his survival. When the boy is compelled to work as a child owing to poverty, he gradually develops a sense of separation from society. While describing his working conditions and the different works that he does to tackle the impoverishment, Adiga writes "I was going to do his duty to his family and work alongside his father and mother and brothers weeding or sowing or harvesting in some rich man's field for a few rupees a day" (BA 5)

Adiga shows how these poor, helpless boys are used and thrown out by their employers for small mistakes on their part. In the beginning of the book, it is observed that Ramanna Shetty, a man of somewhat different temperament, has appointed Ziauddin in his shop as a servant. But when Ziauddin is caught while stealing samosa, he is beaten and driven away just like a stray dog. Adiga describes this humiliating treatment given to Ziauddin as "Ramanna grabbed him by the shoulder and pushed him to the ground, kicked him and then shoved him out of the teashop while the other boys huddled together and watched impassively, as sheep do watching one of their flocks being shorn" (BA 8)

Aravind Adiga again presents the issue of child labour through the portrayal of the character Jayamma. Jayamma's story can be viewed as documentation of girl child labour. The financial conditions of her family force her to support her family at the age of ten only. Jayamma travels from town to town and works as maid servant. During this period she confronts a horrible life as a child labourer. Adiga disdainfully records that "... she'd been put on one bus or the other ... to cook and clean in someone else's house. To feed and fatten someone else's children. She wasn't even told where she'd be going next." (BA 230)

Through the stories of Saumya and Raju Aravind Adiga reveals the brutality of the life of poor in Kittur village. The story emphasises how the town's working class has lost all sense of self-respect, with many parents forcing their children to go begging. Ramachandran, the vicious father of Saumya and Raju, is a smack addict who damages affluent people's mansions in Kittur's Rose Lane. The brutality for the children does not end here. Adiga further describes that "When she came to lie down next to her mother, Raju was still complaining that he had not been given food all day long, and forced to walk from here to there. He saw the red marks on her face and neck, and went silent. She fell on the ground, and went to sleep." (BA 226)

This is actually unbelievable that an irresponsible father sends his children to do a horrible job of begging on the streets. They are compelled to do so not only to support themselves, but also to satisfy their father's illegal demands. Soumya begs for charity when they go a whole day without eating. She says, "Uncle, have pity, I am starving ... Mother, I am hungry (rubbing her tummy), give me food' ... Big Brother, I'm hungry' 'Grandpa, even a small coin would." (BA 217)

Adiga presents mindset of rich people for poor people in *Between the Assassinations*, through the character George. George is shown to be a mosquito guy who seeks to form a relationship with Mrs. Gomes, a wealthy lady. After winning her confidence he is appointed as a part-time gardener and then driver. On his part George feels happy and thinks that Mrs. Gomes has become his good friend. However, his delusion gets shattered very soon when he finds that she considers him nothing but her servant and treats him like a servant. This adds to his distress and he realizes that he cannot reduce the gap only with relationship. He makes up his mind about the rich people and expresses the bitter truth to his friend Guru: "Oh, these rich people are all the same, George said, bitterly. We're just trash to them. A rich woman can never see a poor man as a man, just as a servant." (BA 280)

Adiga has also presented the bureaucratic corruption in the book. Abbasi, the proprietor of the embroidery clothes firm, is a devout Muslim who is trustworthy. When he observes that the women workers in his factory are losing their power of eyesight due to fine needle work while doing embroidery, he decides to close his factory. This causes women workers to suffer even for their daily needs. After some time when he wants to reopen his factory he has to adopt unfair means. Abbasi instead of feeling happy on reopening of his factory, he feels disgusted as he had to sideline his principles to do so due to corrupt system. His expressions present the rapid growth in the venomous disease called corruption in government system. Shetty describes the scenario as "In black marketing, counterfeiting and corruption, we are the world champions. If these three are included in the Olympic Games, India will always win [all the three medals] gold, silver and bronze in [each] of all these three" (BA 30). Further, Adiga describes that only governing systems are not responsible for the corruption prevailing in the country. According to him the public who only tend to gossip about corruption takes no action to stop it, instead become part of it. Adiga expresses that "Thousands, sitting around tea shops and universities and work places and every day and every night were cursing corruption. Yet not one fellow had found a way to slay the demon without giving up his share of the loot of corruption" (BA40).

As such, in 'Between the Assassinations' Aravind Adiga has realistically depicted the socio-political-economic-religious conditions of India. Through each one of his protagonists, representing each section of Indian society, he has boldly exposed the injustice, poverty, communalism, widespread corruption in all forms, violence and hypocrisy, the sufferings of the poor and the marginalized and the day by day widening gap between the poor and the rich. He has invited the readers' attention towards the pathetic condition of the marginalized classes.

Works Referred

1. Adiga Aravind, 'Between The Assassinations', Free Press, New York, 2008
2. "Indian novelist Aravind Adiga wins Booker prize" *Agencies*, Express India 15 October 2008
3. Adiga Arvind, 'My novels are meant to provoke and move the readers'. An Interview with Nandini Nair, Published in The Indian Express July 21, 2011.
4. "I highlighted India's brutal injustices, Adiga" *Rediff*, 16 October 2008.
5. Donthi, Praveen (2008-10-23) "Adiga's second book to hit shelves". Deccan Herald 2008-10-27
6. "Arvind Adiga in Conversation with Hirsh Sawhney". *The Brooklyn Rail*, September 2008

Faculty Profile

1. Name:- YOGEEETA BUDHARAM JAGANE
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (GEOGRAPHY)
3. Date of Joining:- 05/10/2017 (SESSION-2017-18), 01/12/2018 (SESSION- 2018-19)
4. Qualification - M.A. GEOGRAPHY

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	GEOGRAPHY	CGPA 8.60 - A
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, MAR, POL, MLT, GEO.	47.73 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- YOGENDRAKUMAR BHOJRAJ DHURVE
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (POLITICAL SCIENCE)
3. Date of Joining:- 011/09/2019 (SESSION- 2019-20), 01/07/2020 (SESSION- 2020-21), 01/07/2021 (SESSION- 2021-22)
4. Qualification - M.A. POLITICAL SCIENCE

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	PT. RAVISHANKAR SHUKLA UNIVERSITY, RAIPUR	POLITICAL SCIENCE	60.75 I
UG	PT. RAVISHANKAR SHUKLA UNIVERSITY, RAIPUR	ENG, HIN, HLT, POL, HIS	51.11 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- YOGENDRAKUMAR BHOJRAJ DHURVE
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (POLITICAL SCIENCE)
3. Date of Joining:- 011/09/2019 (SESSION- 2019-20), 01/07/2020 (SESSION- 2020-21), 01/07/2021 (SESSION- 2021-22)
4. Qualification - M.A. POLITICAL SCIENCE

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	PT. RAVISHANKAR SHUKLA UNIVERSITY, RAIPUR	POLITICAL SCIENCE	60.75 I
UG	PT. RAVISHANKAR SHUKLA UNIVERSITY, RAIPUR	ENG, HIN, HLT, POL, HIS	51.11 - II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book

Faculty Profile

1. Name:- YOGRAJ MANOHAR THER
2. Designation:-CONTRIBUTORY LECTURER -CHB (HISTORY)
3. Date of Joining:- 01/12/2018 (SESSION- 2018-19)
4. Qualification - M.A. HISTORY

Qualification	University	Specialization (if any)	Marks/ Class
Ph.D			
PG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	HISTORY	55.50 - II
UG	RASTRASHANT TUKDOJI MAHARAJ NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR	ENG, MAR, POL, HIS, ECO	48.27- II

Note- Please attach certificates

5. Research Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

6. Conference Paper Published (Date for Year 2017-18 to 2021-22)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach published full papers with certificates (if available)

7. Book Published (Please give details of books irrespective of year)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book	Year of publication	ISBN / ISSN number	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher

Note- Please attach Front Page, Index Page and Last page of Book